تصوير ابو عبد الرحمن الكردي
کتێب سوتانی ئێران و میسر
نووسەر: ئوستاد مطهری
وەرگێڕ: عەزیز حەسەن زنجانی

کتێب سوتانی ئێران و میسر

نووسەر: ئوستاد مطهری
وەرگێر: عەزیز حەسەنخاڵی

شەپۆلی راگەیاندن

لەو مەبەستانەی کە پێویستە سەبارەت بەپێوەندی نێوان ئیسلامو ئێران باسی لێ بکرێ، مەبەستی کتێب سووتان‌لە ئێران بو بە دەستی موسوڵمانەکان کەزاڵ بوون بەسەر ئێران‌دا.

نزیکەی نیو سەتەیە کە بەرزدی لەسەر ئەو مەبەستە دەرۆن‌و وتار بڵاو ئەکەنەوە. ئەو درۆیە وەها، راستەقینە نیشان دراوە کە لە کتێبە سەرەتایی یەکان‌و، نێوەندی‌و، زانستگەییش ـ کەنابێ جگە لە مەبەستی راستو دروست شتێکی‌تر لە واندا باسی لێ بکرێ‌و، نابێ شتی رون‌نەکراوەوە ئاوێتەی زەین‌و بیری ساکاری منداڵان‌و دەرس خوێنەکان بکرێ ـ باسی لی‌کراوە.

ئەگەر ئەو بەسەر هاتە ـ لە رواڵەتی مێژوویی‌دا ـ راستو باوەر پێ کراو بێت‌و موسوڵمانەکان کتێبخانە یا کتێبخانە کانیان لە ئێران و میسر ئاور تێ بەر دابێ، ئەکرێ بگوترێ کە ئیسلام شێوەو خدەی خاپور کردنی بوە، نەك دروست‌کردن و پێك‌هێنان. بە لانی کەمەوە، دەکرێ بگوترێ کە ئیسلام هەر چەند بەرهەم هێنەری شارستانێتی و فەرهەنگێك بوە، بەڵام رووخێنەری فەرهەنگ‌و شارستانێتی‌تر بوە.

کەوایە، لەبەرانبەر ئەو خزمەتانەی بەئێرانی کردوە، زەرەرو زیانیشی پێ گەیاندوە و ئەگەر لەلایەکەوە «بەخشندەی نیعمەت» بوە؛ لە لایەکی ترەوە، بۆتە «بەڵا یەکی گەورە».

لەدەور و بەری ئەو مەبەستە کە بە راستی لە ئێران‌دا، کتیبخانە هەبوون‌و کانگەی زانستو فێرگەی وەك مەدرەسەی سەرەتایی و ناوەندی و زانستگە بوە و

هەمووی بە دەستی موسـولّمانانی سـەرکەوتوو لەناو چـوە، ئـەوەندە وێژراوە و نووسـراوە کە بۆ هێندێ ئێرانی کە لەو بارەوە ناشـارەزان وردە، وەك بیر و بروایەکی راستەقینە، جێگەی بۆخۆی کردۆتەوە.

وتەی دوکتورێك

چـەند سـالّ لەمەو بەر ژمارەیەك لە مەجللەی *تندرُست*ـ کە مەجللە یەکی تەنیا پزشکیە ـ کەوتە دەسـتم. لەو دا، کورتە یەك لەوتاری یەکێك لەدوکتورەکانی بەناوبانگی ئێران، لە زانستگا یەکی وڵاتەکانی رۆژئـاوا نووسـرا بوو. لەو وتارە دا، دوای ئەوە بەناوەرۆكو مانای شیعرەکانی سەعدی کە ئەڵێ:

«بنی‌آدم اعضای یك پیکرند» ئیشارەی کردوە و وتوویە: بۆ یەکەم‌جار ئەم شاعیرە بیرو بروای کۆمەڵی نەتەوە یەك گرتۆکانی بە دلّدا هاتوە، بە وتاری خـۆی بەم چەشنە درێژەی دابوو:

«یونان لە رابردوو دا، جێگەی شارستانێتیو ژیان‌باشی بوە. فەلاسفەو زانایانی گەورەی وەك سقراطو... بوە؛ بەڵام ئـەوەی بگـونجێ بە زانسـتگەی ئـەمرۆی دابنێین، بەراستی هەر ئـەو فێرگە بووە کە خـوسرەو ـ پاتشـای سـاسانی ـ دای مەزراند و لەشـوش پێتەختی ئێرانی ئـەو وەختە، کانگـەو زانسـتگەیەکی گەورە، بەناوی «گوندی شاپور»... بوە ئـەم زانسـتگەیە بە درێژایی چـەند سـالّ هەر ماو راوەسـتاو بوو، هەتا لەکاتی هێرشـی عەرەبەکان بۆ ئێران وەك دەزگا، دامەزراوەکانی دیکەی ئێمە، لە ناو چوو، و هەرچەند ئایینی پیرۆزی ئیسـلام ئـاشکرا و پتەو رای‌گەیاندوە:

«زانست ئەگەر بێتو لەوڵاتی چین دەسکەوێ، ئەبێ وەدەستی بخـەن»، عەرەبە زالّ بوەکان، ـ بەپێچەوانەی دەستووری ئـاشکرای پێغـەمبەری ئیسـلام ـ حـەتتا کتێبخـانەی کۆمەڵایەتی ئێرانیان ئـاگرداو تەواوی دەزگا، دامەزراوەکانی زانسـتی ئێمەیان لەناو برد. لەوکاتەوە تا درێژایی دو سـەتە، ئێران لەژێر دەسـەڵاتی عەرەبەکان دا، ماوە (١).

١) مەجللەی (تندرست) سالّی ٢٤، ژمارەی ٢.

ڕەخنە

لەم چەشنە و لەم ئـاکارە، کە بەبێ ناوبردنی هیچ بەڵگـەیەك، مەبەستی ئـاوا ئەوتریێو ئەنوو سرێ زۆرو زەوەندن.

ئێمە بەر لەمە، دەس کەین بە لێکۆڵینەوە یەکی مێژوویی‌و، وتەی ئـەو کەسانەی کە هەر بەقسە، لیزگە دەلیلێکیان هۆنیوەتەوە، ڕەخنەی زانیاری بگرین، وڵامی ئەو دوکتورە بەرێزە، کە بەم‌چەشنە لە کۆرێکی پزشکـی جیهـانی دواوە، کە بە ڕواڵەت زانیاری مێژویی ئەوانیش لەم دوکتورە زیاتر نەبوە، عەرز ئەکەم:

یەکەم: دوای دەورەی یونان‌و بەرلە دامەزرانی زانسـتگەی گوندی شـاپور، لەئێران، زانسـتگەی گەورەی تەسکـەندەرییە بوە، کە دەگەڵ زانسـتگای گوندی شاپور، شیاوی هەلسەنگاندن و بەرانبەری نەبوە.

موسوڵمانەکان کە لە سـەتەی دووەمی کۆچـی و بگـرە کەمێکیش لە سـەتەی هەوەڵی کۆچی‌دا، دەستیان کردوە، بە وەرگرتن‌و وەرگێرانی بەرهەمە زانستیەکانی بێگانە بەزمانی عەرەبی؛ تارادەیەکی زۆر لە شـوێنەوارو ئـاساری ئـەسکـەندەرانی کەڵکیان وەر گرت. درێژەی ئەمە لەکتیبەکانی سەبارەت بەم مەبەستە، ئەگونجـێ وە دەست بخەین.

دووەم: زانسـتگای گوندی شـاپور ـ کەزیاتر کانگـەیەکی پزشکـی بوە ـ چکـۆڵەترین سـەدەمەی لەلایەن عەرەبەکانی سـەرکەوتووەوە نەدیوە وتاسـەتەی سێهەم‌و چوارەمی کۆچی بە ژیانی خۆی درێژەی داوە. دوای ئـەوە، کە کانگـای گەورەی زانستی بەغدا، دامەزرا، زانسـتگەی گوندی شـاپور چـرای دەسـەڵاتی کوژاوەو کەم کەمە لەناو چـوو. خـەلیفـەکانی[1] عەبباسـی، بەر لەمە، بەغدا بیێتە کانگای زانست، لەوجودی ئەستێرە ناسـان و پزشکـانی ئـەو گوندی شـاپورە، لە دەزگای خـۆیان‌دا، کەڵکیان وەرگرت، *ابن ماسویه* کان‌و بختیشـوع کان، لە سەتەی دووەم و سێهەمی کۆچی لەو زانستگەیە دەرس خوێندنیان تەواو بوە؛ کە وابوو، ئەم قسەیە کە زانستگای گوندی شاپور، بەدەستی عەرەبە زاڵ بوەکان لەناو براوە، ئەو پەری بێ‌خەبەریە.

سێهەم: زانستگای گوندی شاپور زانایانی مەسیحی ـ کە سەبارەت بە ئایین‌و

---

١) ڕاست‌ترو جوانتر ئەویە «پاتشا»یان پیێبڵێن تا «خەلیفە».

نەتەوە، سەر بە مەڵبەندو حەوزەی رووم (انطاكيه) بوون ـ هەڵيان دەسووراندو کاروباريان بەرێوە دەبرد، رۆحی ئەم زانستگايە، مەسيحی روومی بوو، نەك زەردوشتی ئێرانی. هەڵبەت ئەم زانستگايە لە روالەت، جوغرافيايی، ولەباری سياسیو شارستانێتی سەر بەئێران و پێوەندی لەگەڵ ئێرانبوو، بەڵام رۆحو هەناوێك کە ئەم زانستگايەی بەدی هێنابوو، هەناوێکی ديکە بوو، کە لەپێوەندی سەرۆکە کانی ئەم زانستگايە، بەدەزگای غەيری زەردوشتی سەرچاوەی ئەگرت. هەر وەکوو هێندێ لە کانگاکانی زانستی ديکە، لە (ماوراءالنهر) هەبوون کە لەژێر هۆ وهێزی بودائيە کان دامەزرا بوون.

ديارە رۆحی گەلی ئێران روحێکی زانستی بوە، بەڵام رژيمی موبەدی زەردوشتی داسەپاو بەسەر ئێران، لەدەورەی ساسانی دا، رژيمێکی دژی زانست بوەو تا هەر رادەيەك کە ئەم رۆحە زاڵ بوە، بەرگری لەپەرە گرتنی زانست کردوە. هەربەم دەليلە باشووری رۆژئاوايیو باکووری رۆژ هەلاتی ئێران، کە لەدەسەڵاتی رۆحی ئايينی موبەدان، دوور بوە، فێرگە و زانستی جۆرا وجۆری تێدا بوە و لەجێگاکانی ديکە کەئەم رۆحە زاڵ بوە، داری زانست هەڵی نەداوە.

چوارەم: ئەم دوکتورە، بەريزە، کە وەك هێندێ کەسیتر، بەچەشنی مەلی تووتی، لاسايی خەڵك ئەکەنەوە و ئەڵێن: «زاڵ بوەکانی عەرەب کتێبخانەی کۆمەڵايەتی ئێمەيان ئاگر داوە و تەواوی دەزگاکانی زانستی ئێمەيان لە ناوبردوە»؛ باشتر ئەوە بوو، روونيان بکردايەوە، کە ئەو کتێبخانە کۆمەڵايەتيە، لەکام جێگا بوە؟ لە هەمەدان بوە؟ لە ئيسفەهان بوە؟ لە شيراز بوە؟ لە ئازەربايجان بوە؟ لە نيشابور بوە؟ لە تيسفون بوە؟ لە ئاسمان بوە؟! لە ژێر زەوی بوە؟! لە کام جێ بوە؟. چلۆنە، کە ئەوان و کەسانی ديکەی وەك ئەوان، کە ئەم وتانە دووپاتە دەفەر موونەوە، لە کتێبخانە يەکی کۆمەڵايەتی ـ کە ئاگر دراوە ـ ئاگادارن، بەڵام، لە جێگەی بێخەبەرن؟!.

نە تەنيا، لە هيچ بەڵگەيەك ئەو جۆرە مەبەستە ناو نەبراوە، بەڵکو هەرچەند بەسەر هاتی داگيرکردنی ئێرانو رووم بەوردیو روونی نووسراوە، نێوێك لە کتێبخانە يەکی ئێران، چ ئاگر درابێ و چ ئاگر نەدرابێ، لە هيچ بەڵگەيەکی مێژويی دا نيە.

بروای دوکتور شەفەق

لەناو نووسەرانی کتیبەکانی ئـەدەبیو مێژویی و جـوغرافیایی دەرسـی، بۆپۆلی ناوەندی (دەبیرستانی) کە زۆربەیان بەچەشـنی بەخشـنامە مەبەسـتی سـەرەوەیان دووپاتە دەکەنەوە، خوالێ خۆشبوو دوکتور رەزا زادەی شەفـەق ـ کە پیاوێکـی زانا بوو، و لەئینسافیش دوور نەبوو ـ تا رادەیەك چـاوەدێری ئینسـافی کردوە، ناوبراو، لە مێژوی ئەدەبیاتی پۆلی چوارەمی ئەدەبی دا، لەو بارە وە بەم چەشنە ئەنووسێ:

«لە دەورەی ساسانی شوێنەواری ئایینیو ئەدەبیو زانستیو مێژویی لە نووسراو و وەرگێراوەوە، زۆر بوە، هەر وەها لەو ئاگاداریانە کەسـەبارەت بە شـاعیرانو لاوك وێژانی دەرباری، بەئێمە گەیشـتوە، وا دەر ئـەکەوێ کە وتەی رێك (شـیعر) بوەو سەرە رای ئـەمەش، لەشـێوەی وتەی مێژو، دەکرێ تێ بگـەین کە شـوێنەواری ئەدەبی لە دەورانی پێشوو، زۆر بەر بڵاو بوە. بەڵکە تارادەیەك، تایبەتی دەرباریەکان و ئایینیەکان بوەو لەبەر ئەمە لەئاخرو ئوخری دەورەی ساسانی، ئاکارو ژیانی ئـەو دوو چینە، یانێ دەر باریەکانو ئـایینیەکان، بەهۆی زۆر بوونی چـەوتیو چــەپەڵی دەرباریەکانو، بەدی هاتنو پەیدا بوونی لكوپۆی جـۆر بە جـۆر لە ئـایین‌دا، پیس بیوو. جا بەو هۆیەوە، ئـەتوانین بڵێین: چلۆنایەتی ئـەدەبی ئێرانیش، لەکاتی بەدی هاتنی ئیسلام، گرشەدار نەبوەو بەهۆی چەپەڵی ئـەو دووچینە، ئـەدەبیاتیش بەرەو نەمان دەرۆیشت.

زانست و فەرهەنگ لەناوچەی زەردوشتی

لە بەڵگەو نیشان، دەر ئەکەوێ کە لەمەڵبەندی زەردوشتی، زۆر حەز لە زانستو فەرهەنگو نووسەری نەکراوە.

جاحِظ هەرچەند عەرەبە، بەڵام لایەنگـری عەرەب نەبوە. چـونکە دژی عەرەب زۆری نووسیوە. ئێمە ئێسـتا وتارێ ئـەوتان بۆ دەگێرینەوە. لە کتێبی «المحـاسن والاضداد»[1] دا، ئەڵێ:

«ئێرانیان زۆر حەزیان لە کتێب نووسین نەدەکرد، زیاتر دڵیان بە خانوو دروست کردنەوە بوو»

---

١) لاپەرەی ٤٠.

له کتێبی «شارستانێتی ئێرانی»، نوو سراوەی پۆلێك لە ڕۆژ هەڵات ناسان[2] ڕوونی ئەکاتەوە: نووسین، لە، ئایینی، زەردوشت و لە زەمانی ساسانیدا، ڕمێن و برەوی نەبوە.

ڕوون کەرەوە کان، بروای تێکرایییان هەیە کە حەتتا نووسینەوە و زیادکردنی نووسخەکانی ئەوێستا، بەرگری لێ کراوە و بەربڵاو نەبوە، وا دێتە بەر چاو کەکاتێ ئەسکەندەر پەلاماری بۆ ئێران هێنا، لە ئەوێستا تاقە دوو دانە زیاتر نەبوە، کە یەکیان لە شاری (ئیستەخر) بوە کە ئەسکەندەر ئاگری داوە.

بەم هۆیەوە، دەرس و فێرگەو خوێنەریو زانیاری، لە ئایینی موبەدی دا، بەتایبەت هەر بۆ دەرباریەکان و پیاوە ئایینیەکان بوەو بۆ چینەکان وتاقمە کانیتر، بەرگری لێ کراوە. ئەوە بوو کە زانستو کتێب، پەرەی نەدەگرت چونکە بە تایبەت زانایان، لەچینی بەشخوراو هەڵدەکەون نە لەچینی تەسەل.

بەچکە پینەچی و چەکمەچیو گۆزە کەرەکانن کە ئەبنە بوعەلیو ئەبوریحانو فارابیو موحەممەد زەکەریای رازی، نەك منالی خانو بەگو بەچکەی گەورە ماڵان. جگە لەمەش، هەر بەو جۆرە کە خوالێ خوشبوو دوکتور شەفەق ئەڵێ، ئەو دوو چینەش لەزەمانی ساسانی هەرکام بە چەشنێ، چەپەڵ ببوون و چینی چەپەڵ، چاوەڕوانی شوێنەواری زانستیو فەرهەنگی لێ ناکرێ.

٢) لاپەرەی ١٧٨.

کەمتەر خــەمی ئیرانیان لە راگرتنی شــوێنەواری بەر لە ئیسلام

بێ گومان لە ئیرانی ساسانیدا، شوێنەواری زانسـتیو ئـەدەبی زۆر تا کەمێك، هەر بوە. زۆر بەی ئــەوانە، لە دەورەی ئیســلامیدا، بەعەرەبی وەرگێر دراون و ماونەتەوەو بیٚگومان، زۆر لەو ئـاسار و شـوێنەوارە، زانسـتیو ئـەدەبییانە، لەناو چوون؛ بەڵام نەك بەهۆی کتێب سووتاندن، یان بەسەر هاتێکی لەم چەشنە، بگـرە بەمهۆی سروشتیە، کە هەر کاتێك ئاڵو گۆرێك بەسەر بیرو بروای خەڵك دا دێتو فەرهەنگێك هێرش دەباتە سەر فەرهەنگێکی دیکـە؛ بیرو باوەران، بۆ لای خـۆی رادەکێشێ فەرهەنگی کەونارا، بەچەشنێکی زۆر و زیانبار ئەخـرێتە بەر بێ بەزەییو سەرنج نەدرانو شوێنە وارەکانی زانستی و ئەدەبی سـەر بەو فـەرهەنگـە، بەهۆی نەبوونی چاوە دێریو دڵ پێوەنە بوونی خەڵك، کەمکەمە لەناو ئەچێ.

نموونەی ئەمە، ئەمرۆ، لە هێرشی فەرهەنگی رۆژ ئـاوا، بۆ سـەر فـەرهەنگـی ئیسلام ئەبینین.

فەرهەنگی رۆژئاوا، لەناو خەڵك دا بۆتە (باو)و فـەرهەنگـی ئیسـلامی لە (باو) کەوتوە. هەر بەم دەلیلە لەراگرتن و ئاموژگاری ئەوانەدا، تێ کۆشان نیە.

نوسخە بایەخدارەکان، لە زانستەکانی: طبیعی، ریاضی، ئەدەبی، فەلسـەفـی و دینی، لە کتێبخانە کانی تایبەتیدا، تا چەند سـاڵ لەمەو بەر بوە و ئێسـتا روون نیە چی لێ هاتوە و لەکوێیە•

وای لێهاتوە، لە دوکانی بەققــاڵی دا کەڵکــی لێ وەر دەگیرێ، یان وەبەر با دراوە. بەپێی باسگێرانە وەی ئـوستاد (*جـلال‌الدین همائــی*)، ژمارەیەکی زۆر لەکتێبەکانی شاز و هەڵکەو تووی دەسنووس، کە (*باقـر مەجلسـی*) لە سـوٚنگەی

دەسەڵاتێکــی کە لە زەمانی خــۆی دا بووی، لە گۆشـــەو کەناری جیهـــانی ئیســلامی‌یەوە کۆی کرد بوونەوە ناوکتیبخــانەی خــۆی، بە گۆترە، یان ســـەنگ‌و تەرازوو، بە خەڵك فرۆشران.

بەپێی نەریێت‌و یاسا، دەبێ لەکاتی گیرانی ئێران، کتیبان کە هێندێ لەوانە شــاز و هەڵکە وتوو بوون، لە کتیبخانە کانی تایبەتی خەڵکدا بوویێت. ئەگونجــێ تا دوو سێ سەتەش دوای گیرانی ئێران، راگیرابن؛ بەڵام دوای گیرانی ئێران و ئیســلام هێنانی خەڵك‌و، وەبرەو کەوتنی خــەت‌و زمانی عەرەبی‌و لەبیر چــوونەوەی خــەت‌و زمانی پەهلەوی ـ کە ئەو کتێبانە، بەو خەت‌و زمانە بوون ـ ئــەو کتێبانەش، بۆ زۆر بەی خەڵك بێ کەڵك بوون‌و کەم‌کەمە لەناو چوون.

بەڵام ئەوەی کە کتێبخانە یا کتێبخــانان بوون‌و، دەزگا دامەزراوە کانی زانســتی هەبوون‌و عەرەبەکانی زاڵ‌بوو، لەکاتی گیرانی ئێران، ئەوانەیان بەئانقەســت لەناو بردبێت، چیروکێکی خەیاڵی زیاتر نیە.

بەڵگە كانی تیتاڵكە رانی كتێب سوتان

ئیبراهیم پورداود ـ كە تا رادەیەك نیهـادو دەرونی ئـەو ئـاشكرایە و بەوتەی خواڵی خوشبوو (قەزوێنی) لەگەڵ عەرەبـو هەرچـی لەلایەن عەرەبە، دوژمنە ـ تێ كۆشاوە لە سووچو قوژبنی مێژو، ئەوەی شكی بۆی چوە (بەڵگـە) بدوزیتەوە. ئـەو شك بۆ چوانە، كە حەتتا ناكرێ ناوی (قـەرینە) شـیان لێ بنرێ (ئـەگونجـێ بە تێكدانو گۆران) لەگێرانەوە دا، بەنێوی بەڵگە بۆ كتێب سـوتانی عەرەبەكانی زاڵ بوو لە ئێرانو وەبەر با درانی دەزگا دامەزراوە كانی زانسـتی ئێران، كەڵكـی لێ وەرگرێ.

دوای ئەو و لەسۆنگەی ئـەو دا، تاقمێك كە لانی كەم چـاوەروانی ئـەوەیان لێ ناكرێ كە بچنەژێر باری مەبەستی روون نەكراوەوە و باوەر پیێ نەكراو، شوێنی ئەو كەوتونو لاسایی ئەویان كردۆتەوە.

خـوا لێ خـوشبوو دوكتور موعین لەو كەسـانەیە. دوكتور موعین لەكتیبی «مەزدیستاو ئەدەبی فـارسی» لەو جێگـایە دا كە ئـاكامەكانی هێرشـی عەرەب بۆ ئیران باس دەكا، هەڵی كوتاوەتە سەر ئەم مەبەسـتەو زیاتری ئـەوانەی ئـەیڵێ لە قسەكانی پورداوەدە. ئەوەی بەناوی بەڵگە وتوویە، بریتین لە:

١ـ سرجان ملكم ئینگلیسی لە مێژوە كەیدا، ئەم رووداوەی ناوبردوە.

٢ـ لە زەمانی جـاهلییتو نەزانی عەرەبـدا ئـەو كاتە كە ئیسـلام بەدی هات، خەڵك بیێزانستو نەخوێندەوار بوون، بەگوێرەی باسگێرانەوەی (واقدی) لە شاری مەككەدا، هاو زەمان لەگەڵ بەپێغەمبەری گەیشتنی حەزرەتی رەسـول، ١٧ كەس لەقـورەیش خـوێندەوار بوون، دواییندترین شـاعیری بیابانی عەرەب (ذوالرّمە)

خوێندەوار بوونی خۆی دەشاردەوەو ئەیگوت: توانایی نووسین لە ناو ئێمەدا، بە بێ ئەدەبی دەناسری[١].

٣ـ *جاحِظ* لە کتیبی *اَلبَیان وَ التَبیین* دا، ئەگێڕێتەوە کە: ڕۆژێك یەکێك لە سەرۆکەکانی بنەماڵەی قورەیش، مناڵێکی چاو پێکەوت کە خەریکی خوێندنەوەی کتیبی سیبویە بوو، نەراندی کە: «شەرم کە، ئەمە کاری مامۆستایان و سواڵکەرانە».

لەو، رۆژگارە دا، مامۆستایی یانی دەرس پێ کوتن‌و بارهێنانی مناڵان، لەناو عەرەبدا زۆر سووك‌و بێ بایەخ بوو چونکە مووچەی ئەوان، لەشەست درهەم زیاتر نەبوو. ئەم بەراتە زۆر بێبایەخ بوو[٢].

٤ـ *ابن خلدون* لە بەشی «العلوم العقلیه واصنافها» (لە سەرەتای مێژووەکەی) ئەڵێ: کاتێ وڵاتی ئێران گیرا، لەو سەر زەوینە زۆر کتێب وە دەست عەرەب کەوت؛ *سعدبن ابی‌وقّاص* سەبارەت بەو کتێبانە بۆ *عمربن الخطّاب* نامەی نووسی و لەبارەی وەرگێرانەوەی ئەو کتیبانە، بۆ موسوڵمانان ئیجازەی ویست. عومەر بۆی نووسی کە ئەو کتیبانە لە ئاو خات، چونکە ئەگەر ئەوەی لەو کتیبانە دایە، ڕ،ینموونیە خودا بۆ ئێمە ڕێگانیشاندەرێکی دیکەی وەرێ خستوە، و ئەگەر ڕێون کەرە، خودا ئێمەی لە خراپەی ئەو دوور خستوتەوە. لەبەر ئەمە ئەو کتیبانەیان لە ئاو یا لە ئاگرخست‌و زانستەکانی ئێرانی، کە لەو کتیبانەدا کۆ کرابوونەوە، لەناو چوون، و وەدەست ئێمە نەکەوتن (١)

ابوالفَرَج لە مختصر الدوَل، و عبداللّطیف بغدادی لە کتیبی الافادە وَ الاعتبار، وقفطی لە تاریخ الحماءِ، لە شەرحی حاڵی یحیی نحوی و حاج خلیفە لە کشف الظنون، و دوکتور صَفا لە تاریخ علوم عقلی دا، سەبارەت بە سووتانی کتیبە کانی ئەسکەندەرییە بەدەستی عەرەب، وتاریان بڵاو کردوتەوە (یانێ ئەگەر روون ببێتەوە کە عەرەبە سەر کەو تووەکان، کتیبخانەی ئەسکەندەرییەیان ئاور، تێ بەر دابێ، شوێن دەچێتەوە سەر ئەوەش لەهەر جێگەیەك کتێبخانەیەکیان دۆزیبێتەوە

---

١) وەرگێراو لە (تجلیّات ایرانی) لاپەرەی ٣٧ و ٣٦.

٢) وەرگێراو، لە: مێژوی ئەدەبیاتی دوکتور سورەتگەر، لەبڵاو کراوە کانی «مۆسسەی وعظ و خطابە». لاپەرەی ١٠.

١) بە گێرانەوەی پورداود، لە یشتها، ج ٢، لاپەرەی ٢٠.

سووتاند بێتیان. کەوا بوو دوور نیە لە ئێرانیش‌دا ئـەم چـەشـنە کارەیان کردبێت.)
بەڵام شبلی نوعمان لە کتێبیلکـەیەك دا، بە ناوی «کتێبخـانەی ئـەسکـەندەرییە»
وەرگێراوی فـەخـری *داعی*، و هەروەها ئـاغای (مجتبی مینوی) لە مەجللەی
سُخن‌ی ٧٤، لاپەرەی ٥٨٤، ئەم وتەیە (کتێب سووتانی ئەسکەندەرییە)ی بەدرۆ
زانیوەو بڕوای پیْنە کردوە.

٥- ئەبو ریحانی بیرونی لە «آلاثار الباقیة» لەبارەی خوارەزمەوە ئەنووسـێ کە:
«چون قتیبةبن مسـلم خـوارەزمی دوای لەئـایین وەر گەرانی خـەڵك داگیر کرد،
اسکجموك کرا بە حاکمی ئەوان ئاگادار بوو، و لەزانسـتی ئـەوانی دەزانی، تێکـرا
لەناوبردو ئەوانی لە گۆشەو کەناری زەوی بڵاو کردەوە. لەبەر ئـەمە، هەواڵە کان و
چلۆنێتی حـاڵی ئـەوانە، تاوەها رادەیەك نهێنیو شـاردراوە ماوەتەوە، کە هیچ
وەسیلەیەك بۆ ناسینی راستە قینەکانی حاڵو ئەحواڵی ئەو وڵاتە دوای بەدی هاتنی
ئیسلام بە دەستەوە نیە»[١]. دیسان ابورەیحـان هەرلەو کتیبەدا ئـەنووسێ: «لەبەر
ئەوە قتیبةبن مسلم نووسەرانی ئەوان (خوارەزمیان)ی کوشتو هەر*بزانی* ئـەوانی
کوشتو کتیبەکان و نووسراوە کانی ئەوانی سـووتاند، خـەڵکـی خـوارەزم
«نەخوێندەوار» مانەوە، ئـەو شـتانەی کە پێویسـتی ئـەوان بوو، تەنیا بەوانەی لە
دڵدا رادەگیرا، پاڵیان داوەو چـون ماوە درێژەی خـایاند و رۆژگارێکـی درێژ،
بەسەریاندا تێپەری، مەبەستە پچوکەکانی هۆی جیاوازیان لە بیر چووە و تەنیا ئەو
مەبەستانەی بڕوای گشتی بوون، کە لەبیر ئەوان مایەوە[٢]».

٦- چیرۆکی کتیب سـووتانی عەبدوڵلای کوری تاهیر، کە دەوڵەتشـای
سەمەرقەندی لە *تذکرةالشعرا* دا پێکیەوە ناوە.

***

ئەوانە تەواوی گوایە بەڵگە کانی خوا لێ خۆشبوو دوکتور موعین پێك دێنن، کە
بۆ کتیب سووتان لەئێران‌دا هێناویە تەوە. لەناو ئەم دەلیلانە، بەڵگەی چـوارەم کە
لە *ابن‌خلدون* گێر دراوەتەوە، جگـە لەمە لەگەڵ چیرۆکی کتیبسـووتانی
ئەسکەندەرییە، کە *ابن العبری* و *بغـدادی* و *قفـطی* ئـەوەیان گێراوەتەوە و دەگەڵ

---

١) گێرانەوە لە پورداود لە (یشتها) ج ٢، لاپەرەی ٢٣ و ٢١.
٢) گێرانەوە لە «الاثار الباقیە» چاپی لیدن، لاپەرەی ٣٠.

ئەوەی حاجی *خلیفە* لە *کشف الظنون* دا باسی دەکا و بە شیاوی بروای دادەنێ، گرینگیەکی تایبەتی هەیەو ئێمە تەواوی ئەم دەلیلانە شی دەکەینەوە.

بەڵگەی حەوتەمیش هەیەکە خوا لێ خۆشبوو دوکتور موعین بەلایەوە نەچوە، بەڵام جورجی زەیدان‌و هێندێك لە نووسەرانی ئێرانی، زۆر بیرەوەری لێ دەکەن و بە بەڵگەی دوژمنایەتی عەرەب لەگەڵ کتیب‌و نووسین‌و زانست دەگرن و ئەویش ئەمەیە کە: خەلیفەی دووەم سەخت پێشی لە نووسین‌و نووسینەوەی کتیب دەگرت‌و بە هێنانەپێشی دروشمی: «حَسْبُنا كِتابَ الله» (ئێمە قورئانمان بەسە) سەخت‌و پتەو کتیب نووسین‌و بەرهەم هێنانی کتیبی بەرگری کردبوو، و هەرکەس دەستی بدابایە کارێکی ئاوا، بە تاوانبار دەناسرا. ئەم بەرگریە، تاسەتەی دووم درێژەی خایاند و لە سەتەی دووەم را، زۆرە ملەی زەمان تێکی شکاند.

ئاشکرایە خەڵکێکی لانی کەم تا سەت ساڵ بە خۆیان بریارو ئیجازەی کتیب دانان‌و نووسین نەدەن، حاستەمە کە ئیجازەی کتیب نووسین‌و نووسەری لەو ماوەیەدا بە گەلەکانی تێ شکاو، درابێت.

ئێمە لە هەوەڵە وە، ئەو دەلیلانەی کە خوالێ خۆشبوو دوکتور موعین هێناویەتەوە، جگە لە بەڵگەی چوارەمی ئەوان، رەخنەگری و شی‌کردنەوەی لەسەر دەکەین‌و دوایە بە حەوتەمین دەلیل رادەگەین، ئەوکاتە بە درێژە باس لە بەڵگەی چوارەم دەکەین.

وتەی سرجان ملکم

ئەمما، بەڵگەی یەکەم یانی وتەکانی سرجان ملکم مان ئێمە لەکتێبی «*خزمەتە کانی دەستە واوی ئیسلامو ئێران*» بەشی دووم لەژێر سەر دێری «*دەر برینی برواکان*» رەخنەمان گرتوە و بێبایەخ بوونی ئەوانەمان روون کردوّتەوە.

سرجان ملکم بە گوێرەی گێرانەوە لە کتێبی «*مەزدیستاو ئەدەبی فارسی*» ئەڵێ:

«پێغەمبەری عەرەبی، لە بەر بەرەکانی و سەرسەختیەکی کە ئێرانیان سەبارەت بە بەرایی لەوڵاتو ئایینی خوّیان کردیان، بە چە شنێك تووره بوو، کە کاتێ بەسەریاندا زاڵ بوون، هەر شتێکی بە هوّی پتەو بوونی گەلویستی ئەوانیان زانی، دایانە بەر خاپووریو لەناو چوون. شارە کانیان وێران و ئاگرگە کانیان سووتاندو موئبەدەکان کە کاروبار و ئاموّژگاری لە خزمەتەکانی گشتی و جێگای ستایش و نیایشیان بە دەست بوو، وەبەر شەمشیردا و کتێبەکانی پیاوە گەورە کانی گەل، بە تیگرایی ئەوانەی کە سەبارەت بە زانست نووسرا بوون، یا لەبارەی مێژو، و مەبەستەکانی ئایینی بوون و ئەو کەسانەی کە ئەو چەشنە کتیبانەیان لە دەست دا بوو، لەناو برد. عەرەبی سەختگیر لەو زەمانەدا، جگە لە قورئان نەکتێبێکی دیکەی دەناسی و نەدەویست بیناسێ؛ موئبەدەکانیان بە ئاگر پەرستو سیحرباز ئەزانیو کتیبەکانی ئەوانیان بە سیحرو جادوو، دادەنا. لە چلوّنایەتی کتێبەکانی یونانو رووم دەکرێ لێکی دەینەوە، کە کتیبەکانی وڵاتێکی وەك ئێران چەندە لەو «لافاوە بەجێ دەمێنێتەوە»[1].

---

1) بە گوێرەی گێرانەوە لە کتێبی مەزدیستاو ئەدەبی فارسی، لاپەرەی ١٣.

له کتێبی خزمەتەکانی دەستەواوی ئیسلام‌و ئێران وتومانە: ئەوەی ئـەم ـ دای بنێین ـ مێژو ناسە، ئەی‌لێ شتێکی تازەیە، چونکە لە هیچ بەڵگـەو نیشـاندەرێکـی مێژویی دا، نابیندرێ. ناچار ئـەبێ دای بنێین کە ئـەم مێژو نووســە، بەڵگــەو مەدرەکێکی وەدەسـت کەوتبێت کە چـاوی هیچ حـەڵاڵزادەیەك ئـەوەی نەدیوە و، وەدەستی کەس نەکەوتوە، وبەچاکیشی نەزانیوە کە ئەو بەڵگـەو مەدرەکە ئـاشکرا بکرێ. بەڕاستی ناچـارین وای دابنێین چــونکە ئــەگەر وای دانەنێین، خــوای نەخواستە، لەبروا پاکی و ئەو پەڕی راسـتی‌و راسـتوێژی ئـەم مێژو نووسـە پایە بەرزە ـ کە هەڵبەت هیچ راسپێر دراویەکی لەلایەن وزارەتی کاروباری دەرەوەی ئنگلستان بۆ نووسینی ئەم کتێبە نەبوە ـ هێندێك درز دۆنگ بین‌و ئەم کارەش چلۆن دەکرێ؟!

ئەوەی ئەم مێژو نووسـە لەبەڵگـەو مەدرەکی نەبیندراو دا، کە جگــە لە «ئــار شیوی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئنگلستان» لە جێگایەکی‌تر نابیندرێ دەسـتی کەوتوە، ئەمەیە کە:

یەکەم ـ بەپێچــەوانەی وتەی تەواوی مێژوناســان، ئیرانیان بۆ پارێزگاری و بەرایی لە نیشتمان و ئایینی خۆیان، خۆیان دەگرت و پێ‌یان دادەگرت‌و سـەرەرای ئەو هەموو خۆگرتن و پێ‌گرتنە و بەو هەموو خەڵکە زۆرە وە، کە زیاتر لە سـەت و چل میلیون لەو زەمانەدا، داندراوە، بەم هەمو چەك‌و کەرەسەوە، لەکۆمەڵێکی چـل پەنجـا هەزار کەسـی عەرەبی پاپەتی، کە ســەبارەت بە ژمارە، کەمتر لە دەیەکی چەکدارە کانی ئێران بوون و لەبابەت چــەك‌و کەرەســەی شــەروە، شــیاوی هەڵسەنگاندن نەبوون‌و فێڵ‌و فەنگی شـەری ئـەو زەمانە شـیان زۆر نەدەزانی، تێ شکان. کەوایە بە بروای پتەو، ئەو تێ‌شکانە بەگوێرەی وتەی ئەم نووسەرە، ئەبێ بەحیسـابی خـوێریگەری گەلی ئێران دابندرێ نەك هۆی نارازی بوونی ئــەوان لە حکومەت‌و ئایین‌و نارێك‌و پێکی ناو خـۆ و نەك بە حیسـابی ســەرنج راکێشــەری ئایین‌و ئیدئولوژی تازە، بە ناوی ئیسلام.

دووەم ـ شـارەکانی ئێران بە دەسـتی عەرەبە موسـوڵمانەکان، دەگەڵ خــاك تەخت کران. ئەم شارانە، لە کام جێگا بوون و ناویان چی بوە و لەکام کتێبی مێژو دا، ناوی ئەوانە براوە؟! وەڵامەکەی سرجان ملکم، ئەبێ خۆی بیداتەوە.

سێهەم ـ موبەدەکان‌و کار بە دەستانی جێگاکانی ستایش وەبەر تیغ‌و شەمشیر

دران‌و ئاگرگه‌كان به ئـاگر سـووتێندران؛ به‌ڵام ئـه‌وه‌ی كه مێژو نووسـانی وه‌ك مه‌سعودی و موقه‌دده‌سی‌و هی دیكـه‌ی وه‌ك ئـه‌وان نووسـیویانه، كه تا زه‌مانی ئه‌وان (سنووری سه‌ته‌ی چـواره‌م) هێشـتا ئـاگرگه كان ماون‌و له جێی خـۆیان ماونه‌ته‌وه و حه‌تتا مه‌زنه‌كانی موسوڵمانان له په‌یمانی ئـاشتی‌دا، شـه‌رت ئـه‌كه‌ن‌و بریار ئه‌ده‌ن، كه جێگاكانی ستایشی ئـه‌هلی كتێب، له‌و چـه‌شـنه مه‌جـوس، ئامۆژگاری لێ بكه‌ن؛ مه‌به‌ستێكه كه ئاغای سرجان ملكم نایه وێ له‌باره‌ی بدوێ.

چواره‌م - كتێبه‌كانی زانستی‌و ئایینی ئێران و كه‌سانێكی ئه‌م كتێبانه‌یان لابوه، تێكرا له ناو چوون.

پینجـه‌م - عه‌ره‌به موسـوڵمانه‌كان موبه‌ده‌كانیان به سـیحرباز و كتێبه‌كانی مه‌جوسیان (زه‌ردوشتی) به سیحرنا و ده‌برد. ئه‌مه‌ش مه‌به‌ستێكه كه بۆ یه‌كه‌م جار له‌زمانی ئه‌م مێژو نووسه بێ‌غه‌ره‌زه، ده‌كرێ ببیسترێ[١].

سرجان ملكم له‌سه‌ته‌ی ١٣ ی كۆچی‌دا ژیاوه، و له‌به‌سه‌ر هاته‌كانی سه‌ره‌تای ئیسلام، نزیكه‌ی ١٣ سه‌ته دووره؛ ئه‌گه‌ر ئه‌و به‌مرۆڤێكی بێ‌كینه‌و سـاغ دابنێین، له‌وباره وه كه بۆخـۆی نه‌ی دیون، وته‌كانی ئـه‌و كاته جێی بروایه، كه به‌ڵگـه‌و نیشانده‌رێك بنوێنێ، وئـه‌و هیچ به‌ڵگـه یه‌ك نیشـان نادات‌و ناتوانێ نیشـان بدات چونكه وجودی نیه.

نه‌خوێنده‌واری عه‌ره‌ب

ئـه‌مما ده‌لیلی دووه‌م - یانی مه‌به‌سـتی (نه‌خـوێنده‌واری)و بێ‌سـه‌وادی عه‌ره‌بی پێش ئیسلام (ده‌وره‌ی جاهلی)، مه‌به‌ستێكه كه قورئان بۆخۆی بروای به‌وه هه‌یه، به‌ڵام ئه‌مه چ به‌ڵگه‌یه‌كه؟! ئـایا ئـه‌مه، كه عه‌ره‌بی جـاهلی (پێش ئیسـلام) نه‌خوێنده‌وار بوون ده‌بێته ده‌لیل بوئه‌وه‌ی عه‌ره‌بی ئیسلامی كتێبیان سووتاندوون؟.

له‌به‌ینی ده‌وره‌ی جاهلی هه‌تا ده‌وره‌ی پێشره‌وی ئیسـلام - كه بیسـت‌و پێنج سـاڵ زۆرتری نه‌خایاند - قیامی قه‌ڵه‌م، له‌لایه‌ن پێغـه‌مبه‌ری مه‌زنه‌وه له‌مه‌دینه پێك هات كه سه‌ر سوورێنه‌ره.

ئه‌م عه‌ره‌به نه‌زانه، رووی كرده ئایینێك كه راسپێرده‌ی ئه‌و ئـایینه، «فـدیه»ی

---

١) خزمه‌ته‌كانی ده‌ستمواوی ئیسلام‌و ئێران - چاپی شه‌شه‌م لاپه‌ره‌كانی ١٦١ و ١٦٢.

هێندێك لەو یەخسیرانەی ـ كە خوێندنەوە و نووسینیان ئەزانی ـ سەواددار كردنی منالّە موسولّمانانەكان دانا. پێغەمبەری ئەو ئایینە، كۆمەڵێك لە ئەسحابو یارانی خۆی بۆ فێر بوونی زمانەكانی غەیری عەرەب، وەكوو سریانی و عبری و فارسی هان دا. بۆ خۆی تاقمێك نزیكەی بیست كەسی «نووسەر» هەبوو؛ هەركام دەگەلّ چەند كەس كرانە لێپر سراوەی دفتەرێك و كارێك[١]. ئەم عەرەبەی «جاهلی» ڕووی كردە ئایینێك كە كتێبە ئاسمانیە كەی بەقەلەمو نووسین سوێند ئەخوا[٢] و (وحی) ئاسمانیەكەی دەگەلّ «خوێندنەوە»و «فێر بوون» دەس پێ دەكا[١]. ئایا كردەوەی پێغەمبەر و ڕێزگرتنی قورئان لە خوێندنەوە و نووسینو زانین، لە عەرەبی جاهلیدا، كە دڵیان بەلای قورئان و پیغەمبەرەوە بوو، نەبوتە هوی بەدیهاتنی هەستی خۆشبینی، سەبارەت بەكتێبو نووسینەوە وزانستو فەرهەنگ؟!.

شكاندنەوە ولەبەر چاو سووك بوونی مامۆستایی، لە لایەن قوریشەوە

بەڵام بەڵگەی سێهەم، یانێ بێ بایەخ بوونی مامۆستایی لەپێش چاوی قورەیشو عەرەبەكانی دیكە.

ئەڵێن قورەیشو عەرەب، بارهێنان و فێركردنی منالّەكانیان بەخوێندن و نووسین، بە سووكایەتی داناوە و كاری مامۆستاییان، بە كارێكی بەرز نەزانیوە و بگرە لەریشەوە خوێندە واریان بە شوورەیی ئەزانی.

لەو وتەیەدا، ئاشكرایە كە پیشەی مامۆستاییو دەرس كوتن، لەبەر كەم بوونی مووچە، بێبایە خیان زانیوە. یانی هەر ئەم شتەی، كە ئەمرۆ لەئێرانی خۆماندا دەی بینین. ئاموژگارانو دەبیرانو مەلاكان لە چینەكانی كەم داهاتی كۆمەڵنو وێ دەچێ تاقمێك هەر بەم هۆیەوە، پیشەو ئەركی سەر شانیان دەگۆڕن.

هەموو دەزانین كە ئەگەر لاوێكی ئاموژگار، یا دەبیر یان مەلا، بچێتە خوازبێنی

---

١) روانین لە كتیبیلكەی **«پیامبر، اُمّی»** نووسراوی **مرتضی مطهری**.

٢) ن وَالقَلَم وَما یسطرون، سورەی (قَلَم).

١) اِقرأ بِاسمِ رَبِكَ الَّذی خَلَق، خَلَقَ الاِنسانَ مِنْ عَلَق، اِقرا وَرَبُّكَ الاَكرَم، اَلّذی عَلَّمَ بِالقَلَم، عَلَّمَ الاِنسانَ ماٰلَم یَعلَم. سورەی (عَلَق)

کچێك‌و ئەو کچە خوازبێنی کەرێکی لەچینی کاسب وەیا، پەیمانکار و... هەبێ ئەگەر چی نەخوێندواریش بن، زیاتر (بەشاز هەڵدە کەوێ بە پێچەوانەی ئەوە بێت) کەس‌و کاری کچەکە، ئەوە بەباشتر دەزانن کە کچەکەیان بدەن بەو کاسبە یا پەیمانکارە، نەك بەو ئامۆژگار یا دەبیرە یان مەلایە. بۆچی؟

ئایا بەهۆی ئەمەیە، کەزانست‌و مەعنەوییەت واتە زانین‌و بیرو بروای بەرزو جیالەماڵی دنیا، سووك‌و بێبایەخ ئەزانن؟ هەڵبەت نا، پێوەند یەکی بە شکاندنەوەی زانست نیە، کچ بەشوو دان بەو چەشنە چینە هێندێك لەخۆ بوردنی پیویستە و هەموو کەس بۆ لەخۆ بوردویی ئاوا، ئامادەنین،

سەیرە، بەم دەلیلە کە یەکێك لە قورەیش کتێب خوێندنە وەی منالێکی شکاندۆتەوە، کەوا بوو عەرەب بە بەتەواوی دووژمنی زانست‌و نووسینەوە بوون، بەم هۆیە پیێی ناوەتە هەر جێگەیەك کتێبەکانی ئاگر داوە. ئەوە دروست وەك ئەمەیە، کە بڵێن بەم دەلیلە کە عوبەیدی زاکانی نووسەری زاناو شاعیری ئێرانی کوتویە:

ای خواجه مکن تا بتوانی طلب علم

کاندر طلب را تب یك روزه بمانی

واتە: ئەی ئاغا! تا دەتوانی، هەست‌و ویستی زانستت نەبێ کە لەو هەست‌و ویستەدا، بۆنانی تاقەرۆژیکیش دادەمێنی.

رو مسخرگی پیشه کن و مطربی آموز

تا داد خود از مهتر و کهتر بستانی

واتە: برۆ گاڵتەو هەرزەیی بگرە پێش‌و سازو سەمافێر بە تامافی خۆت لەگەورە وپچوك بستێنی.

کە وابوو، گەلی ئێران تەواویان دوژمنی زانست‌و دژی خوێنەری‌و فێر بوون‌و لەهەر جێگەیەك کتێب‌و کتێبخانەیان دەس کەوێ، ئاوری تێ بەر دەدەن و بەپێچەوانەی ئەمە، لایە نگری گاڵتەو گەمەو سەیرو سەمان؛ یاخۆ بڵێن «ابوحیّان تَوحیدی» بەهۆی هەژاری و دەس تەنگی تەواوی کتێبەکانی خۆی سووتاند، کەوابو، خەڵکی وڵاتی ئەو دوژمنی زانست‌و خوێنەرین.

کتێب سووتانی خوارەزم

ئەمما دەلیلی پێنجەم ـ یانیٚ ئەوەی ئەبو ریحان سەبارەت بەخوارەزم گێراویەتەوە، هەر چەند پاڵی بەمەدرە کێکەوە نەدادەو بیٚ بەڵگەیەو ئەبوریحان سەنەدێکی نیشان نەداوە، بەڵام لەبەر ئەوە ئەبو ریحان پیاوێکە کە جگە لە زانیاریە کانی دیکەی لە مێژو دا، لێکوڵەرە وەیە. و قسەی خوٚرایی ناکا، و لەگەڵ کارە ساتەکە ماوە و نێوانێکی زەمانی زوٚریان نەبوە؛ چونکە ئەو، لەنیوەی دووەمی سەتەی چوارەمو نیوەی هەوەڵی سەتەی پێنجەمدا، ژیاوەو خوارەزم لە زەمانی (ولیدبن عبدالملك) نزیکەی ساڵی ٩٣ گیراوەو جگە لەمە، بوٚخوٚی خەڵکی خوارەزم بوە، دوورنیە دروست بیٚ.

ئەوەی ئەبو ریحان گێراویە تەوە، یەکەم سەبارەت بەخوارەزم و زمانی خوارەزمی بوە، نەك بە کتێبەکانی ئێرانی کە بەزمانی پەهلەوی یا ئەوێستایی بوە. دووەم ـ ئەبو ریحان بوٚخوٚی لە سەرەتای کتێبی «صیدلة» یا «صیدنە» ـ کە هێشتا چاپ نەکراوە ـ لەبارەی زمانەکانو لیٚهاتویی ئەوانە، بوٚ دەربرینی مەبەستەکانی زانستی باس دەکاو زمانی عەرەبی، لەبەرانبەر فارسیو خوارەزمی بە چاکتر دەزانیٚو بەتایبەت سەبارەت بەزمانی خوارەزمی ئەڵیٚ: «ئەم زمانە بە هیچ چەشنێك توانایی ئەوەی نیە مەبەستە زانستیەکان بەیان بکاتو ئەگەر ئینسان بیەویٚ مەبەستێکی زانستی بەو زمانە دەربریٚ، وەك ئەوە وایەکە و شترێك لەسەر لوو ساوك رابویسیٚ[١].

بەم هوٚیەوە، ئەگەر بەراستی لیزگە کتێبێکی شیاوی لیٚ روانین بەزمانی خوارەزمی بوویایە، نە ئەگونجا کە ئەبوریحان تائەم رادەیە، ئەم زمانەی بەزمانێکی ناتەواو بناسێنیٚ. ئەو کتێبانەی کە ئەبوریحان ئیشارەی پیٚ کردوون، دەستە کتێبێکی مێژویی بوون، کە کردەوەی قتیبەبن مُسلِم سەبارەت بە خەڵکی خوارەزم، لە دەوری ولیدبن عبدالملك رووی داوە، نەك لەزەمانی «خلفای راشدین» ئەگەر داستانەکە رەسەنبیٚو خاڵی لەچاوو راو بیٚ[١]، ئەوە کردەوەیەکی دژی ئینسانی و

---

١) بروانە کتیبی «لیٚ کوڵینەوە کان لە بارەی ئەبوریحانی بیرونی» بڵاوکراوەی دانشکدەی ئیلاهیات و مەعارفی ئیسلامی، مەقالەی ئاغای مجتبی مینوی.

١) ئاغای دوکتور زەررین‌کوب، لە «کارنامەی ئیسلام»ی رەسەن بوونی چیروکەکەی بە باوەرپیٚ نەکراو زانیوە.

دژی ئیسلامی بوه و دەگەڵ کردەوەی پیاوە سەرکەو توە کانی ئیسـلام کە ئێران‌و
رووميان گرتوه و زۆر بەیان هاواڵ‌و هاوڕێی پێغـەمبەری خـوداو لەژێر هوو
دەسەڵاتی ئەو حەزرەتە دابوون، جیاوازی هەیە. لەسەر ئـەو مەبەسـتە، کردەوەی
ئەو حاکمە، کە لە خراپترین دەورەکانی خەلافەتی ئیسلامی (دەورەی ئـەمەویان)
رووی داوە، ناکرێ بیکـەینە بەرجـەوەندی کردەوەی موسـوڵمانەکانی سـەرەتای
ئیسلام کەئیرانیان گرت.

لەو جێگـەیە، کە شـك بۆی دەچـێ کە لە ئێران‌دا، دەمو دەزگای زانسـتی‌و
کتێبخانە هەبوە، تیسفون، یا هەمەدان، یا نەهاوەند، یا ئیسفەهان، یا ئیستەخر، یا
رەی، یا نیشابور، یا ئازەربایجانە، نەك خوارەزم. زمانێکی کە شك بۆی دەچـی بەو
زمانە کتێبە زانسـتیەکان بوون، زمانی پەهلەوی‌یە، نەك زمانی خـوارەزمی،
کەزاراوەیەکی ناوچەیی بوە. لە دەورەی ئیسلام‌دا، کتێبە ئیرانیەکان کە بە عەرەبی
وەرگێر دراون، وەك «**کلیله و دِمنه**» بەهۆی «**ابن مقفـع**» و بە شـێك لِە
«**مَنطِقِی اَرَسـطو**» بەهۆی ئـەو، یا، کورەکەی لە زمانی پەهلەوی، نەك زمانی
خوارەزمی، یا زاراوەی ناوچەیی دیکە.

کریستن سن، ئەنووسێ:

«**عبدالملك‌بن مَروان**، بریاری دا، کتێبێك لە پەهلوی بە عەرەبی وەرگێرن»[١].

ئەمەی کە بەهێرشـی هێرشـبەرێك، شـوێنەواری زانسـتی زمانێك بە تەواوی
لەناوبچێت و خەڵك یەکجاری حاڵەتی نەخوێندەواری و بێسەوادی و بێخـەبەری لە
مێژوی رابر دووی خـۆیان بەسـەر دابێ، تایبەتی بۆ زاراوەکانی، بێبەرێنی
ناوچـەیی‌یە. ئـاشکرایە کە هیچ کاتێك زمانێکـی بەرگێراوی ناوچـەیی ناتوانێ
شێوەی زمانێکی زانستی لێ پەیدابێ و کتێبخانەیەکی خاوەن کتێبی جۆر بەجـۆری
پزشکی، ریاضی، طبیعی، نجومی، ئەدەبی، ئایینی، بەوزمانە لێ پێك بێ.

ئـەگەر زمانێك بە رادەیەك لەبەر بڵاوی بگـات، کە بتوانێ کتێبخـانەی بریتی لە
زانستی جۆر بەجۆر پێك بێنێ، بەپەلاماریك خـەڵکـە کەی یەکجـاری بەگەلێکـی
نەخویندوار ناگۆرێن. هروژمێك لە هروژمی مەغول، ترسـێنەرتر نەبوە. کوشـتاری
تێکڕایی بەمانای راسـتەقینە، لەهێرشـی مەغول‌دا خـۆی نیشـان‌دا. کتێبان‌و

---

١) ئێران لە زەمانی ساسانیان‌دا، لاپەرەی ٨٦.

کتێبخـانان ئـاگر دران؛ بەڵام هیچ کاتێك ئـەم پەلامارە ترسـێنەرە، نەی توانی شـوێنەواری زانسـتی کە بەزمانی عەرەبی‌و فـارسی بوون، بەتەواوی لەناو بباو پێوەندی بەرەی دوای مەغول، لەگەڵ پێش مەغول، بپچڕێنێ. چونکە شوێنەواری زانستی بەزمانی عەرەبی‌و حەتتا بەزمانی فارسی، بەر بڵاوتر لەوە بوو کە بەچـەندین کوشتاری تێکڕایی لەناو بچـێ. کەوابو، ئـاشکرا دەبێ، کە ئـەوەی لەخـوارەزم لەناوچوە، ـ ئەگەر بێتوو ئـەو باسگێرانەوە، بایەخـدار بگـرین ـ جگـە لە هێندێك شوێنەواری ئەدەبی‌و ئایینی زەردوشتی، کە لە کاکڵەو ناوەرۆکی ئەم چەشـنە کتێبە ئایینی‌یەش شارەزاین، شتێکی دیکە نەبوە و ئـەبوریحـانیش زیاتر لەمەی نەوتوە. سەرنج دان لەوتەی ئەبوریحـان نیشـان ئـەدا، کە مەبەسـتی کتێبەکانی مێژوویی‌و ئایینی‌یە.

کتێب سووتانی عبدالله کوڕی تاهیر

ئەمما بەڵگەی شەشەم، یانێ چیرۆکی کتیب سـووتانی عبداللەبن طـاهر. ئـەم داستانە شیاوی بیستنەو سەیرو سـەمەرەیە، کە خـوا لێ خـۆشبوو دوکتور موعین، ئەم چیرۆکەی بەناوی بەڵگە یانیشانەیەك لە کتێب سووتانی ئێران بەهۆی عەرەبە سەرکەوتووەکان بەسەر ئێران‌دا هێناویەتی.

عبداللەبن طاهر ذوالیمینین، سـەرداری بەناوبانگـی ئێرانی زەمانی مەئمونە، کە فەرماندەری لەشکری خوراسان لەشەری نێوان ئـەمین و مەئمون ـ کورەکانی هارون‌الرشـید ـ بەلایەنگـری لە مەئمون بوو بەســەر عەلی کوری عیســادا ـ کە عەرەبو فەماندەی سوپای عەرەب لایەنگری ئەمین بوو ـ سەرکەوتو «بەغدا»ی گرتو ئەمین‌ی کوشتو، وڵاتی هارون‌ی بۆ مەئمون گرت.

طاهر، خۆی دژی عەرەب بوو، وبە، عڵان شعوبی کە لە مەحکەمەی هارون دا، کاری دەکردو کتێبیکی سـەبارەت بە کردەوەی ناحـەزو شـوو رەیی یەکانی عەرەب نووسی بوو، سی هەزار درهەمی جایزە دا[1].

کوری ئەو، کەناوی عبدالله بوو، و داستانی کتێب سووتان دەچێتەوە سەر ئـەو، سەربنەچەکەی طاهریان‌ە. یانێ بۆ یەکەم جـار، بەهۆی ئـەو خـوراسان ســەر بە خویی راگەیاندو دەوڵەتێکی سەر بەخۆی پێك هێنا.

عبدالله وەك باوکی، سروشتی دژی عەرەبی هەبوو. بەو حـاڵەوە، سـەیر بوونی مێژوو سەر سـوورینەری ئیسـلام بروانە! هەر ئـەو عبدالله ئێرانیەی دژی عەرەبە،

---

١) احمد آمین، ضحی‌الاسلام، جزمی یەکەم، لاپەرەی ٦٤.

که له بابەت هێزو توانایی‌یەوە، بە ڕادەیەك گەیشتوە که لەبەرانبەر خەلیفەی بەغدا، سەر بەخۆیی ڕاگەیاندوە کتێبە ئێرانیەکانی بەر لە ئیسلام، بە بۆنەی ئەوە، که بەبوونی قورئان تەواوی ئەوانە بێهودەن، ئاگر دەدات.

ڕۆژێ کەسێك هاتە دەرباری عبدالله کوری تاهیر له نیشابوور، و کتێبیکی فارسی زەمانی پێشووی پێشکەش کرد. کاتێ پرسیان چ کتێبێکە؟ وڵامی داوە: چیرۆکی «وامق‌و عەرزایە» و ئەو چیرۆکە شیرینە، زانایان نووسیویانە تەوەو پێشکەشیان کردوە بە ئەنەو شیروان. ئەمیروتی: ئێمە قورئان دەخوێنینەوە و نیازمان بەو کتێبانە نیە. فەرمایشی خودا و پێغەمبەر بۆ ئێمە بەسە، جگە لەمە ئەم کتێبە ئاگر پەرستەکان نووسیویانەو لە پێش چاوی ئێمە ترۆکراوەو وەلانراوە. دوایە بریاری دا، کتێبەکەیان لەئاو خستو دەستووری دا، لەهەر جێگەیەك لە وڵاتی ژێر فەرمانی ئەو، کتێبێکی بەزمانی فارسی، بەقەڵەمی مەجووس بدۆزرێتەوە، لەناو ببرێت[1].

بۆچی وای کرد؟ من نازانم، شکی زۆر بۆئەوە دەچێ، بەهۆی قین‌و کینەیەك بێ، که ئێرانیان سەبارەت بە ئاگر پەرستەکان بوویان. بە هەر حاڵ ئەم کارە، عبدالله کوری تاهیری ئێرانی کردی، نە عەرەب. کەوایە ئەم کارە، نە تەنیا بەحیسابی عەرەب، بەڵکە بوعەرەبی سەتەی سێ‌هەمیش ناکرێ دابندرێ، چ بگاتە عەرەبی سەتەی هەوەڵ‌و دەورەی سەحابە.

ئایا ئەکرێ کارێکی عبدالله کردی، بەحیسابی تەواوی ئێرانیان دابنێین که هەر لەبنەڕەتا، ئەم چەشنە بیرو هەستەیان بوە، که هەر کتێبێك جگە لە قورئان وە دەستیان بکەوتایە، ئەیان سووتاند؟ ئەم جاریش نەخێر.

کردەوەی عبدالله کارێکی ناحەزبوە، بەڵام ئەمە، بەڵگەی ویستی ئێمەیە کەوتمان ئەو کاتە که فەرهەنگێك ئەکەوێتە بەر شاڵاوی فەرهەنگێکی دیکە، ئەوانەی شوێن فەرهەنگە تازەکە ئەکەون‌و حەزی لێ ئەکەن، بە چەشنێکی زۆراوزۆرو زیانبار، شوێنەواری فەرهەنگی کەونارایان لەبەر چاو دەکەوێ. ئیرانیان که له فەرهەنگی تازەی ئیسلامی زۆر کەوتبوونە شادی و دڵخۆشی، دڵویستیەکیان سەبارەت بە فەرهەنگی پێشینە دەرنە دەبڕی بەڵکە، ئاگادارانە، بۆ لەبیر بردنەوەی

---

١) مێژوی ئەدەبیاتی مستر براون، جزمی یەکەم وەرگێراوەی عەلی پاشا صالح، لاپەرەی ٥١٠ نەقلْ لە دەولەتشای سەمەرقەندی.

ئەو، هەوڵیان ئەدا.

لە ئێرانیان، کردەوەی وەك کاری عبداللە کوری تاهیر، کە سەرەرای بێزهاتن لە خۆ خۆشەویستی عەرەب، ئەیەوێ بەناوی هاورەگەزیو هاوخوێنی، خۆی بەسەر خەڵکدا، داسەپێنێ، سەبارەت بە ئیسلام تاسۆیان نیشان داوەو ئەم تاسۆیەیان لەدژی شوێنەواری مەجوو سایەتی بەرێوە بردوە، زۆر ئەبیندرێ.

کتێب سووتان لە مێژو دا

ئەگەر مەبەست ئەمەیە کە کتێب سووتانی عبداللە کورێ تاهیر بە بەڵگە بگرن‌و بڵێن ئەم چەشنە کردەوە، لە دنیادا پێشینەی هەیە؛ پێویستی بەم جۆرە بەڵگە گرتنە نیە. دنیازۆر کەرەت کتێب سووتانی دیوەو ئەبینێ. لەزەمانی ئێمەدا، احمد کسروی جێژنی کتێب سووتانی هەبوو. مەسیحی یەکان لە بەسەر هاتی دڵتەزینی آندَلُس و کوشتاری تێکرایی موسوڵمانان‌دا، هەشتا هەزار کتێبیان لە ئاگر خست[١]. جورجی زەیدان‌ی مەسیحی، ئیقراری کردوە کە خاچیە مسیحی‌یەکان، لە هێرش بردن بۆ سەر شام‌و فەلەستین سێ میلیون کتێبیان سووتاند[١]. تورکەکان لە میسر، کتێب سووتانیان کرد[٢]. سوڵتان مەحمودی غەزنەوی لەشاری رەی، کتێب سووتانی کرد[٣]. مەغول کتێبخانەی مەروی ئاگردا[٤]. زەردوشتی یەکان لە دەورەی ساسانی‌دا، کتێبخانەی مەزدەکیە یان سووتاند[٥]. ئەسکەندەر، کتێبە ئێرانیە کانی ئاگردا[٦]. رووم نوسراوەکانی ئەرەشمیدۆس ریاضی‌زانی بەناوبانگی کردە خۆراکی ئاگر[٧]. لە دوایی‌دا، سەبارەت بە ئاورتێبەر دانی کتێبخانەی ئەسکەندەرییە،

١) مێژوی ئەندەلۆس ، نووسراوی خوالێ خۆشبوو موحەممەد ئیبراهیم ئایەتی‌و مێژوی شارستانیتی ئیسلام، جۆرجی زەیدان، وەرگێراوەی فارسی، جزمی ٣، لاپەرەی ٦٥.

١) مێژوی شارستانێتی، جزمی ٣، لاپەرەی ٦٥.

٢) مێژوی شارستانێتی ویل دورانت، جزمی ١١، لاپەرەی ٢٢٤.

٣) جورجی زەیدان، مێژوی شارستانێتی ئیسلام، جزمی ٣، لاپەرەی ٦٦.

٤) ویل دورانت، مێژوی شارستانێتی، جزمی ١١، لاپەرەی ٣١٥.

٥) کریستن سن، ئێران لە زەمانی ساسانیان‌دا، لاپەرەی ٣٨٥. دیسان شارستانێتی ئێرانی، نووسراوی کۆمەڵێك لە رۆژ هەڵات ناسان.

٦) الفهرست، ابن الندیم، چاپی قاهرە، لاپەرەی ٣٥١.

٧) الفهرست، لاپەرەی ٣٨٦.

بەدەستی مەسیحی یەکان باس ئەکەین.

جورج سارتون، لە مێژوی زانستدا، ئەڵێ:

«پروتاگوارس سوفستائی یونانی، لەیەکێك لە کتێبەکانی خۆیدا، سەبارەت بە حەق‌و حەقیقەت باسی کرد و وتی: وە ئەمما، خوداکان ناتوانم بڵێم هەن‌و ناتوانم بڵێم نین. زۆرشت هەن کە ئێمە لەتێگەیشتنی ئەم مەبەستە ئەگێرنەوە. یەکەمینی ئەوانە، روون نەبوونی خودی مەبەستەکەیە. ئەوی دیکە ئەمەیە: کە ژیانی مروف کورتە»[1].

سارتون ئەڵێ:

«هەر ئەم مەبەستە، بوە هۆی ئەمە کە کتێبەکانی ئەو، لە ساڵی چوار سەت‌و یازدەی بەرلە زایین، لە ناوەراستی مەیدانی شاردا، ئاگردران و ئەمە، یەکەم نموونەی نووسراو سەبارەت بە کتێب سووتان لە مێژودایە»[2].

بەرگری لە بەرهەم هێنان‌و کتێب نووسین لە لایەن خەلیفەی دووەم

وە ئەمما، دەلیلی حەوتەم، یانێ چیروکی بەرگری لێ کردنی پێك هێنان و کتێب نوسین لە جیهانی ئیسلامدا، کە لە هەوەڵەوە، بەهۆی خەلیفەی دووەم ڕاگەیەندرا و تاسەت ساڵ درێژەی خەیاند. ئەم چیروکەش شیاوی بیستنە، هەرچەند ئێمە، لە بەشی سێهەمی کتێبی خزمەتە کانی ئیسلام‌و ئێران بەیەکتر، بەباسی خزمەتەکانی ئێرانیان بە ئیسلام راگەیشتووین؛ لە بەشی خزمەتەکانی فەرهەنگی، لەژێر سەردێری: «پێك هێنان‌و کتێب نووسین لە کەیەوە دەس پێکرا»؟ ئەم مەبەستەمان روون کردوتەوە.

بەڵام ناچارین لێرەدا، ئیشارە بکەین کەئەوەی نیسبەتی ئەدەن بە خەلیفەی دووەم سەبارەتە بە نووسینەوەی فەرمایشەکانی پێغەمبەر.

لەسەرەتای ئیسلامەوە، لە نێوان عومەرو کۆمەڵێك لە سەحابە لە لایەك‌و، عەلی و هێندێکی دیکە لە لایەکی تر، سەبارەت بە کۆ کردنەوەو نووسینەوەی فەرمایشەکانی پێغەمبەر (ص) جیاوازی برۆا بوە.

---

١ و ٢) مێژوی زانست، وەرگێراوی، ئەحمەدی ئارام، لاپەرەی ٢٧١.

دەستەی یەکەم کە عومەر لەسەرەوەی ئەوان بوو، گوێ لێ گرتن‌و راگرتن‌و گێڕانە وەی فەرمایشەکانی پێغەمبەری بێبەرگری ئەزانی، بەڵام نووسینەوەو پێك هێنانی ئەمانەیان پێ ناحەز بوو. بەڵێ، ئەمەش بۆ تێبینی ئەمە بوو کە مەبادا، لەگەڵ قورئان ئاڵ‌و گۆڕ بکرێ. یا سەرنج‌دان‌و روانین بە حەدیس، جێگای روانین‌و شوێن کەوتنی قورئان بگرێتەوە.

بەڵام دەستەی دووەم کە عەلی لەسەرە وەی ئەوان بوو، هەرلە هەوەڵەوە، بۆ نووسێنەوە وکۆ کردنەوەی فەرمایشە کانی پێغەمبەر (آحادیث نَبوی) دنە دان وهان دانی دەکرد.

عامّە شوێن بروای خەلیفەی دووەم کەوت‌و تا یەك سەتە، دەستی نەدا بە کۆکردنەوەو نووسینەوەی حەدیس.

بەڵام دوای یەك سەتە، عامەش لە بروای عەلی، پەیرەویان کرد.

کەوایە، مەبەست ئەمەنیە، کە بەر هەم هێنان‌و نووسینی کتێب لەناو عەرەبدا، بەپتوونی و سەبارەت بەهەر مەبەستێك بەرگری لێ‌کرابێ‌و نەتیجە بگرین‌و بڵێین گەلێکی کەبە خۆیان ئیجازەی نووسین‌و پێك هێنانی کتێب نەداوە، بەلائی زیاترە وەش، نووسراوەکان‌و کتێبەکانی خەڵکی دیکەیان لەناوبردوە.

ئەمەی کە بەرگری لێ کراوە، یا بە ناحەز زانراوە، سەبارەت بە حەدیسی حەزرەت بوە، نەك شتێکی دیکە.

وتەی جورجی زەیدانو دوکتور سەفا

جورجی زەیدان لە مێژوی شارستانێتی ئیسلامو دوکتور ذبیح‌الله صفا، لە مێژوی زانستە کانی عەقلی لەئیسلامدا، و تاریکیان لەم بارە وە، هەیە کە حەیفە لێکی نەدەینەوەو نەی گێڕینەوە، دوکتور سەفا ئەنووسێ:

«بڕوای عەڕەب وەکوو بڕوای هەموو موسوڵمانان، ئەوە بوو، کە «**اِنّ الاسلام یهدم ماقبله**» واتە: (ئیسلام بەر لەخۆی خاپوور ئەکا) وهەر بەم هۆیەوە، واچوو بووە بڕوا ومێشکی موسوڵمانانەوە، کە جگەلە قورئان نەڕواننە شتێکی‌تر، چوونکە قورئان بە تاڵکەرەوەی هەموو کتێبێك و ئیسلام بە تاڵکەرەوەی هەموو ئایینێکە. پێشەوا کانی ئایینی، خویندنەوەی هەرکتێبێك و حەتتا هەر کتێبێکی ئایینی‌یان جگە لە قورئان قەدەغە کرد بوو.

ئەڵێن ڕۆژێك، پێغەمبەر (ص) لەدەستی عومەر دا، پەڕێك لە تەوڕاتی چاو پێ‌کەوت، وەها توو ڕەبوو، کە نیشانەی تووڕەیی لە ڕوویدا، خۆی نواند و ئەو کاتەوتی:

«**الم آتکم بها بیضاءِ نقیة والله لوکان موسیٰ حیاما وسعه الاّ اتباعی**» واتە: (ئایا ڕێ‌و شوێنێکی گرشەدارو خاوێنم بۆ ئێوە نەهێنا؟ سوێند دەخۆم بەخودا، ئەگەر مووسا بۆخۆی زیندوو بوایە، ڕێگەیەکی جگە لە شوێن کەوتنی من نەبوو).

وە هەر وەها، بەو سونگە وەبوو، کە پیغەمبەر فەرمووی:

«**لا تصدقوا اهل الکتاب ولا تذبوهم وقولوا آمنّا بالذی أنزل علینا وانزل الیکم ولهنا والهم واحد**».

واتە: (ئەهلی کتێب، لەوانەی بەناوی ئایین ئەی‌ڵێن، نەبڵێن وایە، نەبڵێن

درۆیە، بڵێن: بەوانەی بۆ ئێمەهاتۆتە خـوار، وبەوانەی بۆئێوە هاتوە ـ نەئـەوەی لە خۆوە دروستتان کردوە بڕوامان هەیە، خوای ئێمەو ئێوە، یەکێکە).

یەکێك لە حەدیسەکانی بەناوبانگی ئەو زەمانە، ئەمەبووکە: **کتاب الله فیە خبر ماقبلکم ونبا مابعدکم وحکم مابینکم.**

واتە: (لەکتێبی خـوا دا، سـەر گوزەشـتەی پێشـینیان، تیٚبینی داهاتووی ئێوە، ویاسای بڕیار دەر، لەنێوان ئێوە داهەیە).

ڕاگەیاندنی قورئانی پیروز، بەم ڕاستەقینە، کە:

لارطب ولایابس الاّ فی کتاب مبین.

(تەڕ، وەیا، ویشکیەك نیە، جگە لە وەی لەکتێبێکی ڕووناك کەرەوە دا، هەبێ). بە تەبیعەت، ئەبوە هۆی پتەو بوونی ئەم چەشـنە بڕوایە و، ئـاکامی ئـەم باوەڕەش ئەبوە قنیاتو بەسەکردن بەقورئانو حەدیسـەکانو چـاو پۆشـین لە هەموو کتێبو ئاسار و....[١].

ڕەخنە

من بەڕاستی لەم پیاوە گەورانە سـەرم سـوووڕ ماوە. ئـایا ئـەمانە نازانن کە، کورتەوتەی **الاسلام یهـدم ماقبله**، مەبەسـتی ئـەوە بوەو ئـەمەیە، کە بەهاتنی ئیسلام، تەواوی یاساکانو نەریتانو خدە کانی ڕابردوو، بەتاڵن؟.

تەواوی موسوڵمانان لەسەرەتای ئیسـلامەوە تائێسـتا، لەم کورتە وتەیە، جگـە لەمەی لێ حـاڵی نەبوون. ئـەم جـوملەیە، ڕاگەیاندنی بێ بایەخ بوونی نەریتە کانی ئایینی دەورەی جاهلیت ونەزانینی بەر لە ئیسـلامە، بگـرە لەتەواوی نەزانینەکانی، هاوتاو شەریك دانان بۆ خوا، یا نەزانینی خاوەن کتێبە ئـاسمانیە کانە، وپێوندیەکی لەگەڵ غەیری یاساو نەریتی ئایینیە وە نیە.

هەر بەو چەشنە، کەمەبەست لە جوملەی: «**الاسلام یجبّ ماقبله**» ئەمەیە کە ئیسـلام رووی رابردوو، دادە پۆشـیٚو نارواتێتە پیشـووتر، هەروەك گوناحێکـی گەورە، کەئـەگەر لە ئیسـلامدا روویدات، توٚلە، یا تاوانی تایبەتی هەیە، ئـەگەر بەهۆی یەکێك بەر لە موسوڵمان بوونی رووی دابێو ئەو کەسـە دوایە موسـوڵمان

١) دوکتور ذبیح‌الله صفا، مێژوی زانسـتە عەقڵیەکان لە ئیسـلامدا، لاپەرەی ٣٢ و هەرنزیك بەو وتەیە، لە جزمی سیٚهەم لە مێژوی شارستانێتی ئیسلام، نووسـراوی جـورجی زەیدان، وەرگێراوەی فارسی، لاپەرەکانی ٥٤ و ٥٥ دا هاتوە.

بیێ، ئیسلام ناروانێته کرده وەی پێشوو تەواوی موسوڵمانان، لەم کورتەوتانە، ئەم مانایانە تیێ گەیون و تیێ دەگەن، ئەمانە لەکویێو مانای لە خۆوە دروستکراوی ئەم نووسەرانە، لەکویێ؟!.

هەر بەم جۆرە کە، وتەی عومەر، بەئاشکرا هاوار ئەکا، کە بەڕیێ کراوی خودا، فەرموویەتی: «بەهاتنی قورئان و شەریعەتی ئاخری، تەورات‌و شەریعەتی مووسا، بەتاڵە» کەوایە پێغەمبەر، خوێندنەوەی هەر کتێبێك حەتتا کتیبی ئایینی بەرگری نەکردوە وبەتایبەت خوێندنەوەی کتێبەکانی ئاسمانی بەتاڵ بووی قەدەغە کرد؛ ئەو حەزرەتە، بۆئەوەی موسوڵمانان شەریعەتەکانی بەتاڵبووی رابردوەکان، دەگەڵ شەریعەتی ئیسلام تێکەڵ نەکەن، ئەوانی لە خوێندنەوەی تەورات مەنع فەرموە.

ئەوەی کە پێغەمبەر فەرموویە: «ئەوانەی، لە ئەهلی کتێب ئەی بیستن، نەبڵێن راستەو نەبڵێن درۆیە»ش، سەبارەت بە چیرۆ کەکانی ئایینی‌و، رەنگە شەریعەتەکانی ئایینی بێت. ئەو حەزرەتە، بەم کورتەوتانە، بەئەوانی راگەیاند، کەلەدەستی خاوەن کتێبەکان دا، راست‌و درۆ، پێکەوە لێك دراون، چونکە ئێوە، پسپۆرو لێك جیا کە رەوەنین، مەڵێن وایە، کە مەبادا بروا پیێ کردنتان بە درۆیەك دەربری بیێ. وەدرۆیان مەخەنەوە، نەکا راستیەك وە درۆخەنەوە. هەر وەکوو جوملەی: «لە قورئان‌دا، چیروکی پێشینیان، تیێبینی داهاتو، قانون‌ی حاکم لەنێوان ئێوەیە» کە لە نهج‌البلاغەش دا هاتوە، برێتی لە چیرۆکەکانی ئایینی‌و تیێبینی پاشەرۆژو قیامەت، نەرێتەکانی ئایینی‌یە و مەبەست ئەمەیە، کەبەهاتنی قورئان ئێوە کتێبی ئاسمانی دیکەتان پیویست نیە.

لە هەموان پێکەنین هێنەرتر وسەیرتر، پێوەنووسان‌و بەدەستەوە گرتنی ئایەی «**ولا رطب‌و لا یابس الاّ فی کتاب مبین**» کە تا ئەو جێگەیەی من لێی شارەزام، یەکێکیش لە مانا لێدە رەوە کانی قورئان، مانای ئەو ئایەتەی سەبارەت بە قورئان نەزانیوە، هەموو ئەوەیان بە، لوح محفوظ مانا لیێ داوەتەوە.

بروای موسوڵمانەکان لەم ئایەتەو لەو حەدیسانە، هیچ کات ئەو شتە نەبوە کە ئەم ئاغایانە، بە گۆترە دایان ناوەو نەتیجەو ئاکامیان لیێگرتوە کە گۆیا، ئەم ئایاتەو ئەو حەدیسانە، موسوڵمانەکانیان بۆ باری بیر کردنەوە، وابار هێناوە، کە جگە لە قورئان هەر کتێبێك لەهەر لیێزانین‌و لە هەر زانستێك بیێ، لەناو بەرن!!.

وتەی ابن خلدون

ئێستە نۆبەی ئەوەیە، کە بپەر ژیینە سەر لێ کۆڵینەوەی دەلیلی چوارەمی خوالێ خۆشبوو دوکتور موعین. ئـاغای دوکتور موعین ـ هەڵبەت لەزمانی پور داودەوە ـ بەچـەشـنێکی گێراوەتەوە کە ئـەڵێی **ابن خلدون** بەرژدی سـەبارەت بە کتێب سووتانی ئێران بڕوای دەربڕیوە، و ئـەڵێی لە نەقڵی **ابوالفـرج ابن العبری و عبداللطیف بغدادی و قفطی** و **حاجی خلیفە**ش دا، هیچ چەشنە ئـاڵۆز و بلۆزی و رەخنەیەك نیە؛ لە حـاڵێکا، ئـەوانە، یەقین زانیویانە کە لێکۆڵەرانی ئـوروپایی بە جوانی روونیان کردۆتەوە کە ئەو قسەی کە ئـەڵێن کتێبخـانەی ئـەسکـەندەرییە، بەهۆی موسـوڵمانان ئـاگر درابێت، بنچینەو بناغەیەکی نیە. بەڵام ئـەوان تەنیا، بەنەقڵی وەدرۆ خسـتنەوەی شـبلی نُعمان و مینوی قنیاتیان کردوە. بەبێ ئـەوەی کەبە بەڵگە پتەوە کانی شبلی نعمان و مینوی بروانن.

ئێسـتا ئێمە بەکورتی بیرو بروای لێکـوڵەرەوەکان سـەبارەت بە کتێبسـووتانی ئەسکەندەرییە، لەگەڵ ئەو مەبەستانەی کە بە بیری خـۆم دا هاتوە، ئـەگێرینەوە. لەدوایی دا، ئەپەر ژیینە سەر، لێك دانەوەی ئـەوانەی ابن خلدون و حـاجی خلیفـە لەبارەی کتێب سووتانی ئێران بەسەر موسوڵمانیان داهێناوە.

کتێب سووتانی ئەسکەندەرییە

زیاتری هەڵویستەکانی کتیب سووتانی ئێران، کتیب سووتانی ئەسکەندەرییە بە بەڵگە ئـەگرن. ئـاشکرایە کە ئـەگەر لەکاتی نەخـوێندەواری عەرەبی (دەورەی نەزانین)دا، تاقمە قورەیشیەك، ماموستایی لەبەر چـاو سـووك بوە، ئـەگەر کتێب سـووتاندنی عبداللە کوری تاهیر و کتێب ئـاگر درانی خـوارەزم، بەهوی قتیبەبن مُسلِم لەسەت ساڵ دوای وڵاتگرتنەکانی سەرەتایی ئیسلام، دەبێتە بەڵگە بو کتێب سووتانی ئەسکەندەرییە بەدەستی عەمری کوری عاس، کە بلیمەتێکی تێگەیشتوو وخاوەن هوش بوە وهەر بەپێی ئەو نەقڵانە، لەلای فیلسوفی ئـەو زەمانە لەشـاری ئەسکەندەرییە، بەهرەی گرتوە و لەگەڵ ئەو هاتو چـوی بوە. ئـەویش بەفـەرمانی راستەو راستی خەلیفـە لەمەدینە را بوە، نەك لەخـورا، (هەر وەك ئـەوەی قتیبەبن مسلم لە خوارەزم کردی) بە چەشنی شیاوتر، ئەکریْ ببێتە دەلیلی کتێب سـووتانی ئێران. هەر بەم هویە، وەیە، هەمیشـە لەلایەن ئـەم تاقمانەوە، کتێب سـووتانی ئەسکەندەرییە، بەتامو خویْ، و چاووڕاوەو، ئەیگێڕنەوە.

سەرەتا وچلونایەتی نەقڵی کتیب سووتانی ئەسکەندەرییە

پێشـەکی ئـەبیْ بڵێین کە مێژوی ئیسـلامو وڵات گرتنەکانی ئیسـلامی، چ بەچەشنی گشتیو چ سەبارەت بە ناوچـەیەکی تایبەت، لەئـاخرو ئـوخری سـەتەی دووەم دا، نووسـراوە، و ئـەو کتیبانەمان بەدەسـتەوەن. سـەبارەت بە گرتنی ئەسکەندەرییە، بە تایبەتی جگە لە مێژو نووسـانی ئیسـلامی، چـەند کەسـێکی مەسـیحیش، گرتنی ئـەم شـارە، بەدەسـتی عەرەبە کانیان زوٚر بەدرێژە، گێراوە

تەوە. لە هیچ کام لەکتێبەکانی ئیسلامی، یا مەسیحی، یا مووسایی‌و هی‌دیکـە، کە بەرلە شەرەکانی سەلیبی نوسـراون، نێوێك لە کتێب سـووتانی ئـەسکــەندەرییە، یائێران لە ناودا نیە. تەنیا لە ئاخرو ئوخری سەتەی شەشەمی کۆچی‌و سەرەتاکانی سەتەی حــەوتەمە، کە بۆ یەکەم جــار **عبداللطیف بغــدادی**، کە پیاوێکــی مەســیحی‌یە، لەکتێبێك‌دا بەناوی «**الافــادة والاعتبار فــی الامور المشــاهدة والحوادث المعاینة بارض‌مصــر**» کە سـەبارەت بەو کارە سـاتانەو ڕوو داوانەیە، کەبۆخۆی دیتویە وبەڕاسـتی سـەفـەر نامەیە، لەو جێگــایە کە کوڵە کەیەك هەیە وناوی «**عمودالساوی**»یە، و لەحاندی پێشـووی کتێبخــانەی ئــەسکــەندەرییە هەڵکەوتوە، باس ئەکاو ئەڵێ:

«ئەڵێن کە ئـەم کوڵەکە، یەکێك لەو کوڵە کانەیە، کە هۆدەو هەیوانێك لەسـەر ئەوان دامەزرابوو، **وارســطو** لەم هەیوان‌وهۆدە دا، دەرسـی وتوە وئـەو جێگــایە شوێنگەی زانستبوە. لەم جێگەیە، کتێبخانە یەك بوە کە عەمری عاس بەفەرمانی خەلیفە ئاوری تێ‌بەر داوە».

عبداللطیف نەی‌ویستوە زیاتر لەمە بڵێ کە لەزمان خەڵك ڕا (ناچار مەبەستی لە وشەی، خەڵك، هەر مەسیحیە هاو ئایینەکانی خـۆیەتی) شـتێکی وا، بڵاو بۆتەوە، بەبێ ئەوەی بیەوێ لەسەر ئەم چاووڕاوە، سـووربێ‌و بڕوای لەسـەر دەربڕێ، یاوە درۆی خاتەوە، چــونکە وتەی خــۆی بە وشــەی «یذکر»یانی (وائــەڵێن) (وا، کەوتوتەسەر زمانان) دەس پێ کردوە.

هەموو ئەزانین کە لەگێڕانەوەی وتەی مێژویی یا حـەدیسـی دا، ئـەگەر ئــەو کەسەی وتەکە ئەگێڕێتەوە، بەڵگـەی هەبێ، مەبەسـتەکە دەگەڵ ناوبردنی بەڵگـە ئەگێڕێتەوە. بەو چەشنە کە **طَبَری** لەمێژو نووسەکان و هەر وەها، زۆر بەی حدیث ناسەکان ئەی کەن‌و باشترین چەشنی نەقڵ گێرانەوەیە، کە بە خوێنەر ماوە ئەدات سەبارەت بە ڕاست یا درۆ بوونی نەقڵەکە، بکوڵێتەوە و ئەگەر بەڵگەکەی پێ‌ڕاسـت و باوەر پێ‌کراو زانی، قبووڵی کات. وە ئــەگەر باسگێروە بێ بەڵگــە و بێ بنچو بناوان، شتێك بگێرێتەوە، دوو جۆرە. کاتێ بەچـەشـی (**اَرســالْ المُسَــلَّمْ**) یانی وابگێرێتەوە:

١ـ لە فلانسالْ دا، فڵان ڕوو، داوە، بەدی‌هات.

٢ـ هێندێ وەختیش ئــەڵێ: وایان وتوە، یا وتوویانە، یا وا ئــەگێرنەوە، کە

لەفڵانسالّدا، فڵان ڕووداوە بەدی هاتوە.

ئەگەر بەچەشنی هەوەڵ بگوترێ، نیشانەی ئەمەیە، قسە کەر بەو شتەی گێراویە تەوە بڕوای هەیە؛ بەڵام دیارە، خەڵك بەم چەشنە نەقڵانە، کە بەڵگەو بنچو بناوانی باوەڕ پێکراویان ناو نەبردوە، بڕوا ناکەن. زانایانی (حَدیث) ئەمُ جۆرە حەدیسانە، بڕوا پێکراو نازانن. لێکۆڵە رەوەکانی ئوروپایی‌ش، ئەو مەبەستە مێژویی یانە، کە بەڵگەیان نەبێو لەسەرچاوەی ئەو باسانە ناوێك نەبرابێ، بێبایەخو بڕوا پێ نەکراویان ئەزانن. ئەو سەرەکەی ئەمەیە، کە ئەڵێن فڵانکەس فیسار نەقڵی، لە کتێبی خۆیدا نووسیوە، بەڵام بەڵگەو سەر چاوەی باس لێکراوەکەی نیشان نەداوە، یانی بایەخو باوەر پێکراوەیی، مێژویی نیە.

بەڵام ئەگەر، بەشێوەی دووەم بگوترێ کە باسگێرەوە: «ئەڵێن» یا «بەم جۆرە ئەڵێن» یا «ئاوا وتراوە»و وەك ئەوانە، بەشێوەی کاری نادیارو نائاشکرا (فعل مجهول) بیگێرێتەوە نیشانەی ئەمەیە کە حەتتا، وتەوێژ بۆخۆشی بایەخو بڕوایەکی بۆ ئەم باسە، لەبەر چاو نەگرتوە.

٣ـ هێندێ کەس بڕوایان وایە کە، وشەی «قیل»یانی (وتراوە) لە باسگێرانەوەدا، نەتەنیا نیشانەی باوەڕ پێ نەبوونی باسگێروەیە، ئیشارە بەبێ بایەخی باسەکەشە. عبداللطیف داستانەکەی بەشێوەی سێهەم گێراوەتەوە، کە بەلانی کەمەوە، بۆ خۆیشی باوەڕی پێی نەبوە.

قەرینە و نیشانە یەك، بۆ بێ بایەخی نەقڵی عبداللطیف

جگە لەمانە، لە بڕوا، دوورە کە عبداللطیف هێندە بێخەبەر بووبێت کە نەی زانیبێ ارسطو پای نەناوەتە میسرو ئەسکەندەرییە، تا لەو هەیوانو هوّدەیە، دەرسی گوتبێتەوە. بەڵکە ڕاستیەکەی ئەمەیە، کە ئەسکەندەرییە، دوای اَرَسطو دروست کراوە؛ چونکە ئەسکەندەرییە دوای هێرش بردنی ئەسکەندەر بۆ میسر، دروستکرا. نەخشەی ئەم شارە، لەزەمانی ئەسکەندەر دارژا و، بگرە هەر لەزەمانی ئەویش‌دا، دەس بە دروستکرانی کراوە، وکەم کەمە شێوەی شاری لێ پەیدا بوو. **اَرَسطو**، هاو زەمانی ئەسکەندەر بوە.

کە وایە، **عبداللطیف**، چ بۆ خۆی باوەڕی بەم نەقڵە بوو بێت، یانەی بوبێ، ئەمە لەباری ناوە ڕۆکی مەبەستەوە، کەمایەسی هەیە. یانێ بریتی لە مەبەستێکە، کە

لەڕواڵەت مێژویی یەوە، سوور درۆیە، وئەویش دەرس گوتنەوەی ارسطو لە ڕەواق‌و هەیوانەکەیە.

ئەگەر نەقڵێك‌و باسێکی کە ئەیگێڕنەوە، بریتی بێ لەچەند مەبەست‌و هێندێکیان سوور سوور دەلەسە بن، نیشانەی ئەمەیە کە ئەوانی دیکەش، لەو چەشنەن. سووتانی کتیبخانەی ئەسکەندەرییە، بەدەستی موسوڵمانان لە رواڵەت باوەر پێکراوەیی، وەك دەرس وتنی **ارسطو** لەو شوێنەیە.

پەس، ئەو باسەی **عبداللطیف** گێراویە تەوە، هەم لەباری بەڵگەوە، کە لەلاو، بێ‌هێزە، چونکە سەنەدو بەڵگە یەکی نیە؛ هەم لە روانگەی مەبەستەکە، باوەر پێ نەکراوە، کە بریتیە لە درۆ و دەلەسەیەکی ئاشکرا. هەم سەبارەت بە شێوەی باس لێ کردن، شك هێنەرە، چونکە بە چەشنێکی وتوە، کە نیشان ئەدا، بۆخۆیشی بروای پێی نیە.

لێك دوور بوونی زەمانی باسگێرەوە، لەگەڵ کاتی بەسەرهاتەکە

سەرەرای تەواوی ئەمانە، ئەگەر عبداللطیف لەزەمانی گیرانی ئەسکەندەرییە دا ژیابا، (سەتەی هەوەڵی کۆچی) وەیا لانی‌کەم، لە چاخ‌و زەمانی ئەو مێژو نووسانە بژیایە، کە سەرکە وتنە کانی ئیسلامی یان ـ کە یەکێك لە وانە، گیرانی ئەسکەندەرییەیە ـ لە زمان خەڵك را، بە چەشنی باسگێرانەوە، لە کتێبەکانی خۆیان‌دا، نووسیوە، (سەتەی دووەم تا چوارەمی کۆچی) ئەو شکەی بۆ دەچوو، رەنگە وا هەڵکەوتبێت، کە **عبداللطیف** چاوی بەو کەسانە کەوتبێت کە ئەو کارەساتەیان، بەچاوی خۆیان دیتوە. یا لە کەسانی‌تر، کە دیتویانە، بیستبێتیان و ئەوانیش بۆ **عبداللطیف** باسیان کردبێ (باسێکی دەستی هەوەڵ، یادەستی دووەم یا سێ‌هەم) ومێژو نووسی دیکە، چاوی بەو جۆرە کەسانە نەکەوتبێت بەڵام **عبداللطیف** کتێبە کەی خۆی، لە ئاخرو ئوخری سەتەی شەشەم‌و سەرەتا کانی سەتەی حەوتەم نووسیوە.[١] یانێ دەگەڵ بەسەر هاتی گیرانی ئەسکەندەرییە، کە نزیکەی ساڵە کانی ١٧ و ١٨ی کۆچی بەدی هاتوە، نزیکەی شەش سەت ساڵیان

---

١) لە ساڵی ٦٠٣ پێك هێنانی کتیبەکەی تەواو بوو. شبلی نعمان، کتیبیلکەی (ئەسکەندەرییە) لاپەرەی ٢٨.

نێوانه وله تەواوی ئەو شەشسەت ساڵەدا، لە هیچ کتێبێکی مێژویی و لە زمان هیچ مێژو نووسێك، لە تەوای موسوڵمان‌و مەسیحی‌و موسایی و هی دیکە، نەدیتراوە و نە بیســـتراوە؛ لە پر و دوای ئـــەم ماوە، دوور و درێژە، لە کتێبی **عبداللطيف** دا، ئەبیندرێ.

ئەم هۆیە، باسگێرانە وەکەی عبداللطيف لە رادەی باسێکی بێ بەڵگەش زیاتر، ئەخاتە، خـــوارە وە، وبە چـــەشـــنی نەقڵێك دێتە دی کە، جگـــە لە ناوەرۆکی مەبەستەکە، کە درۆیە، لە رواڵەتیشا، درۆ، بوونی ئەم باسە، نیشان ئەدات.

لەسەرەتاوە درۆ بوونی قسەکە

لە تەواوی ئەوانە گرینگترو بەرچاوتر، ئەمەیە: مێژو شـایەدی ئـەدات، کە هەر لە بنەرەتا، کتێبخانەی ئەسکەندەرییە، لە چەندین جار دا، بەر لەوە ئـەسکـەندەرییە بەدەستی موسوڵمانان بگیرێ، کەو تۆتە بەر تاڵان‌و برۆ و ئاگرتێ بەردان. کاتێکـی موسوڵمانان ئەسکەندەرییەیان گرت، لەریشەوە کتێبخانە یەك بەچـەشـنی پێشـوو نەبوو؛ تەنیا ئەو کتێبانە بوون، کە بەدەست خەڵکـەوە مابوون، کە موسـوڵمانان لە سـەتەکانی دووەم تا چـوارەمی کۆچـــی، لەو کتێبانە کەڵك‌و بارەیان وەر گرتوە. بەراسـتی دەر دەکەوێت، کە لە بناغەدا کتێبخـانەیك نەبوە، تا موسـوڵمانە سەرکەوتوەکان ئاوری‌تێ بەردەن.

جاریکی‌تر لێرەدا، ئەو مەسەلە بەناوبانگـە وەراسـت ئـەگەرێ کە یەکێك وتی: «ئیمامزادە یەعقـوب، گورگ لەسـەر مەنارە هەڵی‌دری». یەکی‌تر وتی: ئیمامزادە نەبوو، پێغەمبەر زادە بوو؛ یەعقـوب نەبوو، یوسـف بوو؛ لەسـەر منارە نەبوو، لە بن چاڵاو بوو؛ تازە ئەم باسە هەر لەبنەرەتا درۆیە، گورگ یوسفـی هەڵ‌نە دری.

من‌لێرەدا هەو دای وتار، ئـەدەمە دەس **ویل دورانت**، مێژو ناسـی بەناوبانگـی جیهانی، نووسەری مێژوی شارستانێتی (تاريخ تمدّن).

ویل دورانت ئەڵێ:

«لەو چـەند بەڵگـانەی، بۆ بێ هێزی ئـــەم باسگێرانەوە (باسگێرانەوەی عبداللطيف) هەن، ئەمانەن‌کە:

١ـ بەشی زۆری کتێبخانەی ئەسکەندەرییە، مەسیحیەکان، لەدەورەی ئوسقوف

«توفينس» له ساڵی ٣٩٢ی زایینی (نزیکەی ٢٥٠ ساڵ بەر لەگیرانی ئەسکەندەرییە، بەدەستی موسوڵمانان) ئاگر درابوون.

٢ـ لە درێژەی پێنج سەتە کە لەکارە ساتەکە، تا نووسرانی ئەم بەسەرهاتە خەیاڵیە لەکتێبی عبداللطیف دا، نێوان‌و فاسلە هەیە، هیچ کام لە مێژو نووسان، لەبارەی ئەوەوە قسەیان نەکردوە، لە حاڵێکا کە «اوتکیوس»ی مەسیحی، کە لەساڵی ٣٢٢ی کۆچی، ٩٣٣ی زایینی، ئوسقوفی گەورەی ئەسکەندەرییە بوە، گیرانی ئەم شارەی بەدەستی عەرەبەکان بە چەشنێکی بەربڵاو نووسیوە. هەر بەم هۆیە، زۆربەی مێژو نووسان بەدی هاتنی ئەم کارەساتە قبوڵ ناکەن وئەم نەقڵە، بە ئەفسانە و چیروکێکی خەیاڵی ئەزانن. لەناو چوونی کتێبخانەی ئەسکەندەرییە، کە وردە وردە رووی داوە، لە بەسەر هاتە ناخۆشەکانی مێژویی دنیا بوو[١].

ویل دورانت، دەورانی وردە وردەی لەناوچوونی ئەم کتێبخانەی بەدەستی مەسیحیەکان لەمێژوی شارستانیتی‌دا، باس کردوە. ئەوانەی حەز ئەکەن، ئەتوانن بروانە پەراوێزەکانی شەشەم‌و نۆهەم‌و یازدەهەمی وەرگێراوەی فارسی، مێژوی شارستانێتی. (تاریخ تَمَدُّن).

گوستاو لوبون، لە شارستانیتی ئیسلام‌و عەرەبدا ئەڵێ:

«سووتانی کتیبخانەی ئەسکەندەرییە، کە دەی هاوێنە سەرشانی سەر کەوتوە کانی ئیسلام، زۆر جێگای سەر سوور هێنەریە، کەچیروکێکی خەیاڵی، چلۆن لەم ماوە درێژەدا، هەروا، بەناوبانگ ماوەتەوە و ئەوەیان بەشتێکی قبوڵ کراو داناوە. بەڵام ئیمرۆ، باتل بوونی ئەم بروایە، روون کراوەتەوە و بەرادەی ئەرخەیانی گەیشتوە کە عیساییەکان بۆ خۆیان پێش ئیسلام، هەر وەك پەرستشگاکان‌و خودا کانی ئەسکەندەرییەیان بەتەواوی هێزو توانای خۆیانەوە خاپوور کرد، کتێبخانەی ناو براویشیان سووتاندو وەبای فەنایان‌دا؛ بە چەشنێك کە لەکاتی سەر کەوتنی ئیسلام، لە کتێبە ناو براوە کان شتێك نەما بوو، تاکرابێتە خوراکی ئاگر.

شاری ئەسکەندەرییە، کە زەمانی دامەزرانی ئەوی، ٣٣٢ی پێش لە دایك بوونی عیسا بەدی هاتوە، تا زەمانی گیرانی بەدەستی موسوڵمانان ـ یانی تاماوەی هەزار ساڵ ـ یەکێك لە شارە گەورەو گرینگەکان بوە.

---

١) بگرە، نزیکەی شەش، سەتە.

١) مێژوی شارستانێتی، وەرگێراوەی فارسی، جزمی ١١، لاپەرەی ٢١٩.

له زه‌مان پاشاکانی **بطالسه**، ته‌واوی زانایان‌و فه‌لسه‌فه زانانی دنیا، له‌م شاره‌دا کۆ، ببونه‌وه، فێرگه و کتێبخانه‌ی گه‌وره یان دامه‌زراند بوو؛ به‌ڵام ئه‌و پێشکه‌وتنه زانستیانه، ئه‌وه‌نده‌یان ده‌وام نه‌هێنا. به‌م جۆره، که له‌ساڵی ٤٨ی پێش زایین، روومیه‌کان به‌سه‌ر کرده‌یی «سه‌زار» هێرشیان برده سه‌ر ئه‌سکه‌نده‌ریه‌و شکستێکی زۆریان به ژیانی زانستی ئه‌م شاره گه‌یاند. ئه‌گه‌ر چی له‌زه‌مانی پاشایه‌تی روومیه‌کان دیسان ئه‌و شاره، پێشکه‌وته‌وه وگرینگیه‌کی تایبه‌تی په‌یدا کرد، به‌ڵام ئه‌م پێشکه‌وتنه، بۆ ماوه‌یه‌کی که‌م بوه؛ چونکه له‌ناو خه‌ڵکه که‌ی‌دا، شه‌ڕو داواو ناکۆکی ئایینی به‌دیهات‌و سه‌ره رای به‌رگری بێره‌حمانه وبێ به‌زه‌یی ئیمپراتوره‌کانی رووم، رۆژ ده‌گه‌ڵ رۆژ، ناکۆکی پتر ده‌بوو، تا ئه‌و زه‌مانه که ئایینی مه‌سیح بوو به ئایینی ره‌سمی وڵاته‌که؛ ئه‌و کاته «تئودور» بریاری دا، که‌ته‌واوی په‌رستشگاکان‌و په‌یکره‌کانی خودایان‌و کتێبخانه‌کانی بوت په‌رسته‌کان[1] ده‌گه‌ڵ خاك ته‌خت کران[2].

---

١) کتێبخانه‌ی به‌ناوبانگی ئه‌سکه‌نده‌ریه، به‌ده‌ستی خه‌ڵکێکی که ئه‌وان شه‌ریك‌دانه‌ر بۆ خوداو، بوتپه‌رست ئه‌زانن دامه‌زرا.

٢) مێژوی شارستانێتی ئیسلام‌و عه‌ره‌ب، چاپی چواره‌م، لاپه‌ره‌کانی ٢٦٣ و ٢٦٥ (به‌کورتی).

مێژولکەی کتێبخانەی ئەسکەندرییە

شاری ئەسکەندەرییە، کە ئێستا لەشارە بەناو بانگەکانی میسرە، بەهۆی ئەسکەندەری رووم‍ی، چوار سەتە بەر لە دایك بوونی مەسیح، دروستکراوە؛ وەیا بناغەی دارژاوە وهەر لەبەر ئەمە، ناوی ئەسکەندەرییەی بەسەر دابراوە.

جێ نشینەکانی ئەسکەندەر، کە پێی‌یان دەکوتن **(بطالسە)** لەو شارەدا، مووزەو کتێبخانەو لە راستی‌دا، **ئاکادێمی** واتە: فەرهەنگستانیان دامەزراند، کە بەچەشنی ناوچە یەکی زانستی گەورە، بەدی هات. زۆربەی زاناکانی ئەسکەندرییە، دەگەڵ زانا گەورەکانی یونان، بەرانبەری دەکەن‌و لە بەناو بانگەکانی زانستی دنیان.

ناوچەی زانستی ئەسکەندەرییە، لەسەتەی دووەم‌و سێهەمی بەر لە زایین دەس پێکرا وتاسەتەی چوارەمی دوای زایین درێژەی بوو.

میسر بە تێکرایی، لە دەورەی ئەسکەندەر و جێ نشینەکانی ئەودا، لەژێر دەسەڵاتی سیاسی یونان‌دا بوو؛ لە دوایی، کە شارستانێتی و پێشکەوتی یونان سەرەولێژ هاتەخوار، لە نیوان رووم، کە پاتەختەکەی «رۆم»ی ئێستا لەئیتالیادایە، دەگەڵ یونان شەر دەستی پی‌کرد و رووم بەسەر یونان‌دا زاڵ بوو. میسرو ئەسکەندەرییەش کەوتەژێر دەسەڵاتی سیاسی رووم. دەوڵەتی رووم، نزیکەی چوار سەتە دوای لە دایك بوونی عیسا، بەشکرا بەروومی لای رۆژ هەڵات، کە پاتەختەکەی قسطنطنیە، ئەستانبولی، ئێستایە، وەروومی رۆژ ئاوا، کە مەرکەزەکەی، رۆم لە ئیتالیایە.

روومی رۆژ هەڵات، رووی کردە مەسیحییەت‌و مەسیحییەتیش هەم لەسەر شارستانێتی یونان وهەم لەسەر شارستانێتی رووم، شوێنەواری خراپی بەدی هیناو

سەتەکانی ناوەراستی رۆژ ئـاوایی، دەورەی سـەرەو لێژی وئـاڵۆزی زانسـتو فەرهەنگی رۆژ ئاواییـیە کانە. نزیکەی ئەوکاتە (لەت کرانی رووم، بەرۆژ هەڵاتو رۆژئاوا) دەس پێ دەکا.

دوای ئەوە رووم رووی کردە مەسـیحییەت، سـێبەری ئـەم ئـایینە، کە دەرس کوتنی زانستەکانو فەلسەفەی بەپێچـەوانەی بنەرەتەی ئـایینی مەسـیح ئـەزانیو زاناکانو فەلسەفەزانە کانی بەکافرو رێ گومکراوو رێگە گومکەر دادەنا، قورسایی هاویشتە سەر ناوچەی زانستی ئـەسکـەندەرییە و تاڵان کرانەکانو ئـاگردرانەکانی نۆبە بە نۆبەی ئـەم کتێبخـانە، دووبارە دوای هێرشـی سـەزار (لە ٤٨ ی زایینی)، دەستی پێکراوە.

قسـطنطینی یەکەم، هەوەڵ ئیمپراتوریکـە کەئـایینی مەسـیحی قبوڵ کرد. **ژوستی‌نین** لەجێ نشینەکانی **قسـطنطین**، لەسـەتەی شـەشـەمی زایینی‌دا، بەچەشنی رەسمی ناو چەی زانسـتی **ئـاتن**ی بەسـتو بەر لەمەش، لە سـەتەی چوارەم دا، ناوچەی زانستی ئـەسکـەندەرییە، بەسـترابوو، یا تەواو بێهێز کرابوو. بەسترانی ناوچەی زانستی **ئاتن**، لە سـاڵی ٥٢٩ ی زایینی بەدی‌هات، یانی چلو یەکساڵ پێش لە دایك بوونی بەرێ کراوی گەورەی خـودا، حـەزرەتی موحـەممەد (ص) و هەشتاو یەکساڵ بەر لە بەپێغـەمبەری گەیشـتنی ئـەوان، و نەوەدو چـوار ساڵ بەر لە کۆچ کردنو سەتو پینجسـاڵ پێش وەفـاتی ئـەوانو سـەتو بیستساڵو هیندێك بەر لە گیرانی ئەسکەندەرییە بەدەستی موسوڵمانان.

شەڕە قسەی مەسیحیەت، دژی ئیسلام

لە تەواوی ئـەمانەی وتمان، روون بوّوە کە ئـەم کتێبخـانە، بوتپەرسـتان دروستیان کردو مەسیحیان لەناویان برد. بەڵام دوای شەرەکانی سـەلیبی لە نێوان مەسیحیان و موسوڵمانان، کە نزیکەی دوو سەت ساڵ درێژەی خـایاند (سـەتەی پێنجەمو شەشـەمی کۆچـی)، مەسـیحیەکان لە لایەك دەگەڵ شـارستانێتیو فەرهەنگی ئیسلامی بوونە ئاشنا و ئـەم شـارستانیەتیە ئـەوانی روون کردەوە و لە لایەکی دیکـەوە، دوای تێ شکـانی بەتەواوەتی لە موسـوڵمانان، کینەو رقـی موسوڵمانەکانیان، توند وپتەو، لەدڵی خۆیان گرتو کەوتنە شەرە قسەوە.

ئەوە ندەیان دژی ئیسلامو قورئانو بە رێکـراوی گەورەی خـواو موسـوڵمانان

قسەهەڵبەستو بڵاو کردەوە، کەهۆی شەرمەزاری پیاوە رۆشنبیرەکانی مەسیحیە، لە سەتەی تازەدا، و ئەبینین کە، بۆ تێ هەڵێنانەوەی خراپەی رابردوو، (تکای لێ بوردن، لە پێشگای مُحَمَّدو قورئان)[١] ئەنووسن. چاوو راوی کتێب سووتاندنە کان بەدەستی موسوڵمانان، لە رادەی ئەم چاوو راوانەیە، کە رەنگە هێندێك لە موسوڵمانانیش لە سەتەی حەوتەم بەدواوە، بەبێ ئەوەی تێ فکرن کە ئەم چیرۆکە، بەیتو باوێکی بێ پایەو بێ رەسەنەو لە گێرانەوەی ئەو، خۆ بپارێزن؛ یا لانی کەم هەر وەك پێویستی «رێو شوێنی باسگێرانەوەیە» بەچەشنی «وابڵاو بۆتەوە» یا «وا ئەڵێن» یا «وائەگێرنەوە» لە کتێبەکانی خۆیاندا بگێرنەوە. وا وێ دەچێ، بەچەشنی باسێکی روون کراوەوە، لەکتێبەکانی خۆیاندا نووسیویانە. بێ خەبەر لەوەی کە دروستکەرو بەدی هێنەری ئەم بەیتو باوانە، مەسیحی یەکانی سەلیبیو و مەبەستیان بەد ناو کردنی ئیسلامەو لە سەتەی دواییندا، کە ئیستعمار و داگیر کەران، وەتین هێنانی هەستی کۆمەڵایەتی گەلەکانی ئیسلامیان، دژی ئیسلامو موسوڵمانانی سەرەتای ئیسلام، کردۆتە هەوەڵین کاری پیویستی خۆیان، هی وەك پوُر داود، ئەم چیرۆکە خەیاڵیەی بە چەشنی بەسەر هاتێکی مێژویی پێك هێناو، بە باسگێرانەوە کانی وەك باسگێرەویی عبداللطیف پەرو باڵدا و وەك چیرۆکێکی راستەقینەی مێژویی، ئاوێتەی مێشکی قوتابیان و خویندکارانی زانستگایی کرد.

---

١) کتێبێك هەر بەم ناوە «جان دیون پورت» نووسیویە، کە بەهوی ئاغای حاج سەیید غولام رەزا سەعیدی بەفارسی وەرگێردراوە. جان دیون پورت لەو کتێبەدا، لاپەرەی ٢٢ مەبەستی کتێب سووتانی ئەسکەندەرییەی باس کردوە، و بەتوندی وەدروی خستوتەوە.

وتەی ابن العبری

تائێره، وتەی **عبداللطيف** مان گێراوەو لێك‌مان داوه، ئێستا دەس ئـەکەین به لێ کوڵینەوەی وتەی **ابوالفرج ابن العبری.**

ئەو پیاوه، دوکتورێکی جـوولەکەیه، که له سـاڵی ٦٢٣ی کوچـیدا، له **ملیطه** (تورکیه) له دایك بوەو باوکی دەسـتی له ئـایینی موسـا، بەرداو بوو به مەسـیحی. **ابوالفرج** سەرەتای دەرس خوێندنی خـوی، له فێر بوونی مه بەسـته بنەرەتیه کانی ئایینی مەسیح را، دەس پیّ کردوه. ئەو له زمانەکانی سُـریانیو عەرەبی به تەواوی شارەزا بوو. مێژوێکی بەربڵاو و بەرینی، بەزمانی سـریانی نووسـیوه و له کتێبەکانی سـریانیو عەرەبیو یونانی، یار مەتی وەر گرتوه. لەم کتێبەدا، باسـێك له کتێب سـووتانی ئـەسکـەندەرییه نەکراوه، وکورتکـراوه یەك لەم کتێبەی بەعەرەبی، به ناوی «**مختصرالدّول**» نووسی که ئەڵێن هەموو جزمەکانی ئەو کتێبه، کەمایەسی هەیەو ناتەواوه؛ سەیر ئەمەیه، که هەر چەند ئەڵێن **مختصر الدّول**، کورتکـراوەی ئەو کتێبه بەربڵاوه بەزمانی سریانییه، کەچـی له مختصـر الدول دا، مەبەسـتی وا نووسـراوه، که له ئـەسـڵی کتێبه بەربڵاوه سـریانی یەکەدا نیەو یەکێك لەوانه، داستانی کتێب سوتانی ئەسکەندرەییه بەدەستی موسوڵمانانه.

کتێبی مختصرالدّول، پیاوێك بەناوی دوکتور «**پوکوك**» که پروفسوری کالجی اکسـفورد بوه ولەو کەسـانەیه، که دەسـتی له بڵاو کردنەوەی دەلەسـەو درۆ، دژی موسـوڵمانان دا هەیه؛ نووسـیویەو بڵاوی کردوتەوەو به زمانی لاتین وەری گێراوەتەوه.

لەو وەختەوەو بەهوی ئەم کتێبەو ئـەم کابرایه، چـاوو راوی کتێب سـووتاندنی

موسوڵمانان لە ئەسکەندەرییە، بە ئوروپادا بڵاو بۆوە (هەڵبەت بڵاو بوونە وەی ئـەم ئەفسانە لە ئوروپا دا، بەهۆی ئەم کتێبە بەدی‌هات، بەڵام ئەسڵی چیرۆکەکە، کە لە پێشـدا لەکتێبی عبداللطیف کە لێکـۆڵینەوەمان لەســەر کردو **«اخبار الحكماءِ قفطی»** کە لەمەو دوا، باسـی‌لێ ئـەکەین‌و لێی دەکۆڵینەوە، نووسـرا بوو) هەتاکو لەم سـەتە دواییانەدا، بەهۆی لێ‌کۆڵەرەوەکانی ئـوروپایی وەك: **گیبون** و **کریل** و **گوستاو لوبون** و هی دیکە، ئەم بەیـّتو باوە، وە درۆخراوە[1].

داستانی کتێب سووتان لە کتێبی مختصرالدّول دا بەم چەشنە هاتوە:

«لەو زەمانەدا، **یحیی نحـوی** ـ کە بە زمانی ئێمە بە «غرما طیقـوس» یانێ نحوی ناو ئەبرا ـ لەناو عەرەبان دا، بە پلەی بە رزی بەناوبانگی گەیشتبوو. ناوبراو، رۆنیشتووی ئەسکەندەرییە بوە و لەباری ئایینەوە، مەسیحی‌و لە دەستەی یەعقوبی بوە. بەتایبەت برۆای **ساوەری**(؟) بەچاك دەزانی.

ئەو پیاوە لە ئاخردا، دەستی لە ئایینی مەسـیح هەڵگـرت‌و ئـەگەرچـی تەواوی زانایانی مەسیحی میسر، لە دەوری ئـەو کۆ بوونەوە، و بەسـەری داهاتن‌و رێنموو نیان کرد، قبوڵی نەکرد. کاتێ کە زاناکان لێی ناهومێد بوون، ئــەویان لەو پایەو پلانەی کە پی‌یان دابوو، هێنا اخـوارەوە و تا ماوەیەك بەو حـاڵە ماوە و زیندوو بوو، هەتا عەمری عاس ـ فەرماندەری موسوڵمانان لە گرتنی میسردا ـ هاتە میسر.

رۆژێك یەحیا هاتەلای عەمری عاس. عەمر، لە پایەی زانسـت‌و گەورەیی ئـەو تی‌گەیشت‌و زۆری رێزلێ گرت.

زانای ناوبراو، دەستی کرد بەچەشنەو تارێکـی حـەکیمانەو تێ گەیشـتوانە، کە عەرەبەکان شتی‌وایان هەر نەبیستبوو. ئەو وتانە، یەکجار زۆر سەرنجی عەمری بۆ لای خۆی راکێشاو ئۆگری ئەو بوو. بەهۆی ئەوە، عەمر مرۆڤێکی خاوەن هۆش‌و تێ گەیشـتووو بیرکەرەوە بوو؛ وت‌و وێژ کردن دەگەڵ ئــەو پیاوەی بەباش زانی‌و هیچ کات لە خۆی دووری نەدەخستەوە.

رۆژێك یەحیا بە عەمری عاسـی وت: هەرچـی لە ئـەسکـەندەرییە دایە، لە ژێر دەسەڵاتی تۆ دایە. دیارە ئەوەی بۆ ئێوە فـایدەی هەیە من کارێکـم پێی نیە؛ بەڵام

---

[1]) ئەم بەشە، لە کتێبیلکەی «کتێبخانەی ئەسکەندەرییە» نووسـراوی شـبلی نعمان، لاپەرەکانی ١٤ و ١٥ و ٣٨، وەرگیراوە.

هێندێ شت کە زۆر بۆ ئێوە پێویست نیە، تکـا ئـەکەم بیان دەن بە ئێمە، چـونکە ئێمە زیاترمان پێویسـتە. عەمر پرسـی ئــەو شــتانە چین؟ لە وەڵاما وتی: کتێبی حیکمەتو فەلسەفەن، کە لە کتێبخانەی دەوڵەتی دا، کۆکراونەوە. عەمر وتی: من لەوبارەوە، ئەبێ لەخەلیفـە (عومەر) دەسـتوور وەربگـرم، دەنا لە خـۆمەوە، ناتوانم کارێك بکەم. بەم چەشنە، ئەو مەبەسـتەی بە خـەلیفـە راگەیاندو داوای دەربرینی بروای کرد، خەلیفە لەوە ڵامدا، نووسی: ئـەگەر ئـەم کتێبانە دەگەڵ قـورئان یەك دەگرنەوە، هیچ پێویستمان نینو ئـەگەر بەپێچـەوانەی قـورئانن، تەواوی ئـەوانە لەناو بەرە.

دوای گەیشتنی ئـەم وڵامە، عەمر دەسـتی کرد بە خـاپوور کردنی کتێبخــانەو، ئەمری کرد تەواوی ئـەم کتێبانە لە نێوان حـەمامەکانی ئــەسکــەندەرییەدا بەش کرانو بەم هۆیە، لەماوەی شـەش مانگدا، تەواوی کتێبە کانیان سـووتاندو لەناو بردو ئەوەی بەدی هاتوە، بەبێ سەر سوورمان قبووڵی بکە[١]».

رەخنە:

بەداخەوە، بەمتکا وپێ سپێردانەی جەنابی **ابوالفَرَج** (ئــەگەر ئــەم بەســەر هاتەی، بۆخۆی پێکیەوە نابێ) وەیا، تکاورەجای جەنابی **پروفسور پوکوك**، ئـەم چیرۆکە، نە بەسەر سـوورمانەوە و نەبەبێ سـەر سـوورمان، شـیاوی برواو باوەر پێکردن نیە. جگـە لەوە، لە لێکـۆڵینەوەی وتەی **عبداللطیف**دا، وتمان باسـێکی مێژویی کە بێ بەڵگە بێو لەو سـەر چـاوەی کە باسـەکەی لێ وەر گیراوە، ناوێك نەبرابێت، بە هیچ چەشنێك جێگای بروا، نیە. بەتایبەت کە لە دوای شـەش سـەت ساڵ ئەم نەقڵە بێ بەڵگەو بێ سەر چاوەیە، دابمەزرێو بەر لەمە هیچ کەسێك چ بە بەڵگـەوەو چ بێبەڵگــە قسـەی لێ نەکردبێت؛ جگــە لە مەش وتمان کە بروای زاناکانی لێکۆڵەرەوە، ئەم مەبەسـتەیان روون کردۆتەوە، کە هەر لە بنەرەتا، کاتێ کە موسوڵمانان ئەسکـەندەرییەیان گرت، لە کتێبخـانە کە شـتێك نەمابوو. باسـی کتێب سووتان لە ناوە رۆکەوە، دروسـتکراوو دەلەسـە بوە. بەڵگــەو نیشـــاندەری دیکەشمان دژی ئەم باسە هەیە.

---

١) شبلی نعمان، کتێبیلکەی: کتێبخانەی ئەسکەندەرییە، لاپەرەکانی ١٦-١٨.

یەکەم ـ یحییٰ نحوی فیلسوفی بەناو بانگیان کردوّتە قارەمانی ئەم داستانە، لە حالێکا بەگوێرەی بەڵگەی لێکوّڵینەوە کانی ئەم دواییانە، ناوبراو سەت‌ساڵ بەر لەگیرانی ئەسکەندەرییە، مردوەو بەیەك گەیشتنی ئەو و عەمری عاس ئەفسانەیە[1].

سەمەرەیەو هوّی واق‌مانە، کە شبلی‌نعمان هەرچەند ئەنووسیٰ کە نحوی لەو حەوت پیاوە زانایانەیە، کە لەبەر زوڵمو زوّری ژوستی نین لە رووممەوە هاتنە ئێران‌و، خوسرەو ئەنەو شیروان چاوە دێری‌و پەزێرایی لیٰ‌کردن، کەچی بروای بەوەش هەیە، کە یەحیاو عەمری عاس، لە ئەسکەندەرییە، یەکتریان چاو پیٰ کەوتوە. ئیتر ناروانێتە ئەمە کە لەسەفەری ئەو حەوت کەسە زانایە بوّ ئێران، تاکاتی گیرانی ئەسکەندەرییە، زیاتر لە سەت‌و بیست‌ساڵ ماوەی هەیەو ناگونجیٰ یەحیا ـ کە سەت‌و بیست‌ساڵ بەر لەگیرانی ئەسکەندەرییە، حیکمەت زانیکی گەورەو بەناوبانگ بوە ـ کاتی گیرانی ئەسکەندەرییەش، هاو دەمی عەمری عاس بوو بێت‌و بە ژیانی خوّی درێژە بدات.

جا لەبەر ئەوە ئەو نەقڵانەی کە بەیەك گەیشتنی یەحیاو عەمر دەگێرنەوە، گەرچی ناوێکیان لە کتێبخانە نەبردوە، بیٰ بنچینەو بیٰ پایەن.

چیروّکی بەیەك گەیشتنی یەحیاو عەمر، بەوتەی **ابوالفَرَج**، وەك دەلەسەی دەرس وتنی **اَرَسطو**. لە ئەسکەندەرییە ئەچیٰ، کە **عبداللطیف** دروستی کردوە. دروستکەرەکانی ئەم چیروّکەو ئەوانەی گێراویانەتەوە، بەر جەوەندی ئەوەیان نەکردوە بزانن چیروّکە کەیان دەگەڵ مێژو، یەك دەگرنەوە، یان نا.

---

١) سەیر ئەمەیە، کە ئاغای (دوکتور ذبیح‌الله صفا) هەرچەند لە لاپەرەی ٦ی (مێژوی زانستەکانی عەقڵی لە ئیسلامدا) ئەڵیٰ یەحیا نەحوی، لە پیاوە گەورەکانی مەدرەسەی ئەسکەندەرییە، لە ئاخری سەتەی پێنجەم‌و نیوەی هەوەڵی سەتەی شەشەم (نزیکەی سەت ساڵ بەر لە کوّچی پێغەمبەر) بوە و لە لاپەرەی ١٨ی ئەو کتێبەدا، بە ئاشکرا، رادەگەیەنیٰ‌و ئەڵیٰ: «تاگیرانی میسر بەدەستی عەمری عاس، (٦٤١ زایینی) یەحیا نەحوی زیندوو بوو؛ بەڵام بەم جوّرە کە لەباری وتەی مێژو دەر ئەکەویٰ، ئەم کابرایە لەپیاوەکانی ئاخرو ئوخری سەتەی پێنجەم‌و نیوەی هەوەڵی سەتەی شەشەمی زایینی‌یە و زیندوو مانەوەی ئەو لە ئاخرو ئوخری سەتەی پێنجەم‌و ناوەراستی سەتەی حەوتەم، بەتەواوی دوورە لە عادەت‌و عەقڵ دیارە. لە عەینی حاڵ‌دا، کورتەی ئەو داستانەی کە قارەمانەکانی، یەحیای نەحوی‌و عەمری عاسن، بەناوی دەلیل‌و بەڵگە بوّ کتێب سووتانی ئەسکەندەرییە هێناوەتەوە.

دووهەم ـ لەناوە رۆکی چیرۆکەکەدا، ئەڵێ کە دوای ئەوە خەلیفە بریاری‌دا کتێبخانە لەناوچێ، عەمر کتێبەکانی لە نێوان حەمامەکان‌دا بەش کردو ماوەی شەش مانگ کتێب کرانە خۆراکی ئاگری حەمامەکانی ئەسکەندەرییە. هەر بەوەرا، کە ئەسکەندەرییە لەو کاتەدا، گەورەترین شاری میسرو گەورەترین شاری دنیای ئەو وەختەبوە و عەمر بۆ خۆی لە راگەیاندنەکەی‌دا، بۆ خەلیفەباس دەکاو ئەنووسێ:

«لەم شارەدا، چوار هەزار حەمام، چوار هەزار خانوو بەرەی گەورە، چل هەزار جوولەکەی سەرانە دەر، چوار سەت دیمە نگاو گەردشگای دەوڵەتی، دوازدە هەزار سەوزی فرۆش کەسەوزی تازەیان دەفرۆشت هەبوە».

ئەبێ وا لەبەر چاو بگرین کە لەماوەی شەش مانگ‌دا، چوار هەزار حەمام بەو کتێبانە گەرم کراون. یانی کتێب ئەوەندە زۆر بوە، کە ئەگەر بیان‌ویستایە تاقە حەمامێك بەو کتێبانە گەرم بکەن بۆ نزیکەی حەوتسەت هەزار رۆژ، یانێ بۆ نزیکەی دوو هەزار ساڵی ئەو حەمامە بەس بوو. سەیرتر ئەمەیە، بەگوێرەی ئەوەی لە ناوەرۆکی راگەیاندنەکەی ابوالفرج دا هاتوە، تەواوی ئەو کتێبانە لە باسی حیکمەت‌و فەلسەفەدا بوون نەك مەبەستێکی‌تر.

ئێستەوا چاکە کەمێك بیر بکەینەوە: ئایا لە سەرەتای بەدی‌هاتنی شارستانێتی یەوە هەتا ئەمرۆ ـ کە چەند سەتەیە چاپ دروست کراوەو بە شێوەیەکی سەر سوور هێنەر چاپەمەنی ئەداتە دەرەوە ـ ئەوەندە کتێبی حیکمەت‌و فەلسەفە کە بەرگەی ئاگری چوار هەزار حەمام لەماوەی شەش مانگ دا، بگرێت بوە؟.

دیسان وا باشە بیر بکەینەوە: ئەم کتێبخانەیە، چیهای جێگە داگرتبێت؟!

کتێبەکان ناکرێ بە چەشنی کای کادێن رژابنە سەر یەك؛ بەڵکە بەشێوەی رێك‌وپێك لە رفحەدا، هەڵچنراون تا خەڵك کەڵکیان لێ وەرگرن، ئەمەش بزانین کشیشێکی مەسیحی لە سەتەی چوارەمی دوای زایینی‌دا، کە لە لایەن ئیمپراتورە وە، دەستووری پێ درابوو تا کتێبخانەکە لەناو بەرێ بەم جۆرە رادەگەیەنێ کە:

«من تەواوی قەفەسەکانی ئەوێم لەو کاتەدا، لە کتێب بەتاڵ‌و حەتاڵ دێت»[1]

تاقە هۆدەو رەواقێکی کە ئاغای عبداللطیف لەو جێگایەی دیتوە هیچ کە ئەو

---

١) شبلی نعمان، کتێبخانەی ئەسکەندەرییە، لاپەرەی ٥٠.

کتێبانەی تیٚدا جێگا نابێتەوە، بگرە جێگە شارێکیش بۆ کتێبخانەیەکی ئاوا کەم بوە.

ئیمرۆ کتێبخانەی زۆر گەورە، بەهۆی پێشکەوتنی سەنعەتی چاپو لە دەس هاتنو دەس رۆیشتنی بەر بڵاو، کە بەر لەمە لە مێژوی بەشەر دا، نەبوە، لە دنیادا بە تایبەت لە ئەمریکاو شورەوی دا هەیە. هەر بەو جۆرە کە شارە زۆر گەورەکان، کە لە مێژوی ژیانی ئینساندا نەبوون، لە دنیای ئەمرۆ دا هەن.

من بروا ناکەم ئیستاش کتێبخانەیەك هەبێ، کە کتێبەکانی ئەوێ بۆ گەرم کردنی حەمامە کانی شارێك کە ئەم کتێبخانە، لە ویٚدابێ باشار بکات.

ئەمانە هەمووی بەڵگەن بۆ ئەوەی ئەم داستانە، خەیاڵی خاوو ئەفسانەیەو تەنیا لە دنیای ئەفسانەدا، یەك نموونەی هەیەو ئەویش ئەمەیە ئەگێرنەوە ئەڵێن: کابرایەك لە تاریفی شاری هراتدا ـ کە دەیگوت زەمانێك یەکجار گەورەو پر حەشیمەت بوە ـ چاووراوێکی زۆری کردو کار گەیشتە ئەو جێگایە کە کوتی:

«... ئەو کاتە لە هرات دا، بیستو یەك هەزار ئەحمەد ناوی یەکچاوی کە لە پاچە فرۆش بوە»!!!.

هەر لە وەیرا، کە تەواوی خەڵکی شاری هرات، ناویان ئەحمەد نەبوە و تەواوی ئەوانەی ناویان ئەحمەد بوە، قیچو یەکچاو نەبوونو تەواوی ئەحمەد ناوی یەکچاوی ئەو شارەش، کە لە پاچەفرۆش نەبوون، کە وایە ئەگەر ژمارەی ئەحمەدە یەکچاوە کانی کە لە پاچەفرۆش گەیشتبێتە بیستو یەك هەزار کەس؛ حیسابی کەن بروانن ژمارەی چاو ساغەکان چەندە بوون؟!.

ئەگەر تەوای زیندوو مردوی عالەم خڕ کەینەوە، بەوەندەناگا.

داستانی **ابوالفَرَج**یش، شتێکە وەك چیروکی ئەحمەدی یەکچاوی ناوبراو. بە وتەی شبلیٖنعمان، هەر بەم هۆیەوەیە، کە نووسەرانی دایرةالمعارفی ئینگلیسی، چیرۆکی **اَبوالفَرَج** بە گەپو گاڵتە ئەژمێرن.

سیٚهەم ـ شِبلی نَعمان و هێندێك لە لێکۆڵەرەوەکانی رۆژئاوا وتویانە: لەو زەمان دا، کتێبەکان لەسەر کەوڵ نووسراون و بە کەڵکی سووتان نەهاتوون ئەوەی کە کتێبان کرابنە دەستە چیلەی ئاگر، کارو بیرێکی بیٚ هوو دەیە.

شِبلی نَعمان لە زمان کابرایەك بە ناوی **مسیوپیر**، تەگێرێتەوە کە وتوویە: «ئێمە بروامان بەمەیە کە حەمامچیەکانی ئەسکەندرییە، تا ئەو جێگەیە کە

شتێکیان بۆ سووتاندن دەست کەوتبێت، هیچ کاتێك کتێبی لە پێستە نووسراویان وەبەر ئاگر نە ئەدا. قسە لەسەر ئەوەیە، کە بەشی زۆری کتێبەکانی ناوبراو، لە کەولْ پێك هاتبوون[١].

چوارەم ـ ئەگەر ئەو چەشنە کتێبخانە لە ئەسکەندەرییە دا بوایە، بێ‌گومان عەمری‌عاس لەو باس‌و خواسەدا، کە سەبارەت بەوشارە بۆ خەلیفەی نووسیبوو لە مێژوو کان‌دا نووسراوە و راگیراوە، ناوێکیشی لەو کتێبخانەیە ئەبرد. لە راگەیاندنەکەی عەمر دا، باسی گەردشگاو جێگە رابواردنە کانی گشتی دەوڵەتی و سەوزی فرۆشەکانی شار کراوە، بەڵام باسێك لە کتێبخانە نیە.

پێنجەم ـ شاری ئەسکەندەرییە، دوای ئەوە کەوە دەست موسوڵمانان کەوت، قەراردادو بریاری ئاشتی دەگەڵ موسوڵمانەکان بەستو خەڵکی ئەو شارە **«أهل ذمّة»** واتە: پەنانشینی موسوڵمانان، ناسران‌و یاسای پەنانشینی بۆیان بەرێوەبرا؛ یانێ گیان‌و ماڵ‌و نامووس‌و حەتتا پەرستشگا و ئازادی بەریوە بردنی نەرێتەکانی ئایینی ئەوان رێزی لێ‌گیراو حکومەتی ئیسلامی چاوەدێری و پارێزگاری ئەوانەی بە ئەرکی سەرشانی خۆی ئەزانی.

عەمر کوری عاس، لە پەیماننامە خۆی‌دا دەگەڵ خەڵکی میسر، بەو چەشنەی نووسی:

«ئەمە پەیمانی هێمنایەتی‌یە، کەعەمر، بە خەڵکی میسری ئەدات. گیان‌و خوێن‌و کەل‌وپەل‌و حەشارگەو شتەکانی دیکەی ژیانیان پارێزراوە». بە گوێرەی ئەوەی **مُعجَمُ البُلدان** گێراویە تەوە روون کراوەتەوە کە:

«زەوی خەڵکی میسر، کەل‌و پەل‌و دارایی ئەو خەڵکە هەمووی هی خۆیانەو هیچ کەس مافی دەس پێ‌گەیاندن‌و داگیر کردنی ئەوانەی نیە».[١]

بە تێکڕایی ئەزانین کە کردەوەی موسوڵمانان سەبارەت بەو گەلانەی لە کتێبی ئاسمانی پەیرەویان کردوە (أهل کتاب)، هەمیشە بەم جۆرە بوە کە دوای سەرکەوتن، ئەوانەی بە پەنانشینی خۆی داناوەوماڵیاتی لێ ساندوون‌و لە بەرانبەر ئەو ماڵیاتە، خۆی بە پارێزەری هێمنایەتی گیان‌و ماڵ‌و ئابروو و پەرستشگای ئەوانە زانیوە. لە ئەسکەندەرییەش بەو چەشنە رەفتار کرا.

---

١) شبلی نعمان، کتێبخانەی ئەسکەندەرییە، لاپەرەی ٥٣.

١) شبلی نعمان. کتێبخانەی ئەسکەندەرییە، لاپەرەی ٥٦.

ئــەگەر لە نەقڵی **ابوالفــرَج**دا، بگــوترایە کە موســوڵمانان کاتی گرتنی ئەسکەندەرییە، بەر لە بەسترانی پەیمانی ئاشتی، سەبارەت بەخەڵك ئـەم چـەشـنە کارانەیان کردوە، لەو بارەوە باســێکمان نەبوو؛ بەڵام ڕاگەیاندنەکەی **ابوالفــرج** ئەڵێ: ئــەم کارە ســاتە ماوەیەکی زۆر دوای گیرانی ئــەسکــەندەرییە، بەهۆی باسکردنی یەحیا نەحوی هاتوّتەدی و، ئەوەی کە موسوڵمانان دوای بڕیاری ئاشتی کارێکی ئاوایان کردبێ، پێچەوانەی کردەوەی ئەوانە.

شەشەم ـ تا ئەو ڕادەیەی ئێمە لە ئـەحـوالی عەمرو عومەر شـارەزاین، بڕوا ناکرێ کارەسـاتی ئـاوا ڕووی دابێت. بەڵام عەمر، بۆ خـۆی پیاوێکــی بە هۆش‌و تێگەیشتوو سەربەخۆ بوە و ئەگەر بیرو بڕوایەکی تایبەتی بوویایە، بەهەر چەشـنێك بوایە، بەسەر عومەری دا، دادەسەپاند و دەی کرد.

مێژوەکان ئەنووسن کە عومەر، زۆر مەیلی بەگرتنی میسر نەبوو؛ عەمری عاس بڕوای خۆی بەســەر دابڕی. وەك ئـەڵێن، داخـوازی ئیجـازەی کرد بەڵام بەر لەوە فەرمانی پێبگات هرووژمی دەست پێکرد. ئەگەر بەو چەشـنەی چیرۆکەکە ئـەڵێ، کە یەحیا نەحوی ببوە هاو دەم‌و هاواڵی عەمری عاس‌و، عەمر بەهۆی فام‌و عەقڵ‌و لێهاتوویی خـۆی، لە وتاری ئـەو زانایە حـەزی دەکردو فــایدەی لێ وەردەگرت، عەمر لەنامەی خۆیدا بۆ عومەر، ئەی نووسـی دۆسـتێکی ئـاوا زانای هەیەو ئـەو کتێبانەی بۆ ئەو پێویســتەو ئــەبێ کتێبخــانە کە بمێنێتەوە. نەك بە داخــوازی ئیجازەیەکی سووك‌و هاسان قنیات بکـات‌و دەگەڵکـوو کاغەزی خــەلیفــەی پێ گەیشت، بەبێ نووسینی نامەیەکی دیکە لە پێش چاوی دۆستی زانای خـۆی، ئـەو کتێبانە ـ کە دۆستە پایە بەرزەکەی لە گیانی خۆی خۆشتر دەویستن ـ ئـاوریان تێ بەر بدات.

جگـە لەمە، کردەوەی عەمر لە ئـەسکـەندرییە، کردەوەی سـەر کەوتوویەکی وابوە کە حـەزی لە باشکـردن‌و بەر هەم هێنان‌و ئــاوە دان کردنەوە، کردوە؛ نەك چەشنی مل هوڕێکی زاڵم‌و ستەمکاری وەك **قیتبەبن مسلم**.

ویل دورانت ئەنووسێ:

«عەمر، بە دادگەری حکومەتی کرد. بەشـێکی لە ماڵیاتە زەوەندە کەی، بۆ پاك کردنەوەی جۆگە ئاوەکان‌و چاك کردنەوەی پردەکان‌و تازە کردنەوەی درگە ئـاوێك

(کانال) کە لەزەمانی پێشوو، چەمی نیلی تێکەڵ دەریای سوور دەکرد»[١] تەرخان کردو کەشتیان توانیان لە مەدیترانە وە بڕۆنە گەورە دەریای هند. ئەم ڕێگا ئاوە. لە ساڵی ١١٤ی کۆچی (٧٣٢ی زایینی)دا، ڕەڵم‌و خیز پری کردەوە ولەکەڵك کەوت‌و وێڵ کرا[٢].

لە مرۆڤێکی کەبیری کۆمەڵایەتی ئەو تائەم رادە بوە، باوەر ناکرێ کە کتێبخانە یەك ئاور تێ بەر بدات.

وە، ئەمما عومەر، هەر چەند پیاوێکی بەزاکون‌و تووره بوە، بەڵام هیچ کەس لەو شیاری‌و تێبینی‌و، پاشە ڕۆژ لەبەر چاو گرتنی ئەودا، شك‌و گومانی نیە. عومەر بۆ ئەوەی هەموو ئەرکێك تەنیا وەعودەی خۆی نەگرێ‌و جگە لەمەش لەبیرو بروای خەڵکی دیکە یارمەتی وەرگرێ، لە مەبەستە گرینگەکان‌دا، بە تایبەت سەبارەت بە کاروباری دەرەوەی حکومەتەکەی، ڕاوێژگەری پێك دەهێناو ڕاوێژەری وتەگبیرو ڕای دەکرد، کە لە کتێبە مێژوییەکان‌دا، نووسراوەو لە نهج‌البلاغەش دا، دوو نموونە لە ڕاوێژ کردنی عومەر، لە جێگای خۆی، ئیشارەی پێ کراوە. لە هیچ مێژوێك دا نەدیتراوە کە عومەر، سەبارەت بە کتێبخانەی ئەسکەندەرییە شورای پێك هێنابێ و دەگەل کەس ڕاوێژەری کردبێت. زۆر لەوە دوورە بێ‌ڕاو تەگبیر هەڵی کوتابێتە سەر کارێکی ئاوا. جگە لە مەش ئەگەر عومەر بیرو بروای ئەمە بایە، کە لەسەر قورئان‌را، نیازمان بە کتێبیکی دیکە نیە، دەبوو بروای بەمەش بوویایە، کە سەرە ڕای مزگەوت، پێویستی‌مان بە، مەعبەدو پەرستشگای دیکە نیە؛ ئەی بۆچی لە قەرارداده کانی خۆی‌دا، کلیساکان‌و کەنیسەکان‌و ئاگرگە کان قبوول ئەکا. بەڵکە دەوڵەتی ئیسلامی، پەیماندەری پارێزگاری لەوانە ئەزانێ کە لەبەرانبەری پەنانشینەکانی ئیسلام، ئەرکی سەرشانی بەرێو بەرێت؟.

حەوتەم - گرتمان عەمری کوری عاس، دەستورێکی ئاوای دابێ؛ ئاخۆ باوەر بەمە ئەکرێ، گەلەکانی مەسیحی‌و جوولەکەی ئەسکەندەرییە، بە بێ‌هیچ بەر بەرە کانیەك، ئەو کتێبانە، کە دەسکەوتی فەرهەنگ‌و مێژوی ئەوان بوو، وەك عەمباری

---

١) من باش لێی نازانم؛ لە ڕواڵەتا ئەو شوێنەئاوە، هەر ئەو جێگایە یە کەدیسان لەم سەتانەی دواییدا، کراوەتەوەو ئێستابە (کانالی سوئز) ناوبانگی هەیە.

٢) مێژوی شارستانێتی، وەرگێراوەی فارسی، جزمی ١١، لاپەرەی ٢٢٠.

ویشکەدار، بە خەڵکی دیکە بسپێرن‌و بیان سووتێنن‌و حەتتا بەنهێنیش ئـەو کتێبانە ڕانەگوێزن‌و نەیان شارنەوە؟!!.

وتەی قفطی

ئەمما نەقڵی قفطی: وێنەی ئەم وتانەیە، کە ابوالفرج ئـەیان گێڕێتەوە. تەواوی ئەم ڕەخنانەی کە بەحەق لە ابوالفرج ئەگیرێ، بۆ ئەویش جێی خۆیەتی. هەر وەك ابوالفرج لە کتێبی مێژوی خۆی، کە بەر بڵاوە و بەزمانی سـریانی نووسـیویە، ئـەم باسەی نەنووسیوە، بەڵام لە **مختصر الدول** دا، کە عەرەبیەو کورتکـراوەی هەمان کتێبە **سریانیە** کەیە، داستانی کتێب سـووتانی هێناوە تەوە. ئـەوە جێگـای سـەر سوورمانە کە قفطی‌ش لە کتێبێك‌دا، کە سـەبارەت بە مێژوی میسـر نووسـیویە،[1] باسـێکی لەو چیرۆکە سـەیرە نە نووسـیوە. بەڵام لە کتێبی **(اخبار العلما باخبار الحکماء)** کە مێژوی فەلسەفە زانەکانە لە ژێر ئـەحـوالّی یحیی نحـوی، ئـەم داسـتانەی بەبێ ناوبردنی هیچ بەڵگـەیەك باس کردوە. بەم هۆیە، لە نەقڵی قفطی‌ش دا، یحیی نحوی یەکێك لەو دوو قارەمانەی بەدی هێنەری ئەم باسەیەو، بەقسەی خۆیان تەواوی ئەو کتێبانە کەسەبارەت بە حیکمەت‌و فـەلسـەفـە بوون، ئەوەندە زۆر بوون کە چوار هەزار حـەمام یان لە ماوەی شـەش مانگ‌دا، پێ گەرم کراوە.

قفطی ئەڵێ: کە **یحیی نحوی** لە پێشدا، «گەمیەی لێ خوریوە» واتە کەشـتی بەڕێوە بردوە. لە تەمەنی چل‌و پێنج ساڵی‌دا، ئـەوین‌و هەوای دەرس خـوێندن، لە سەری داوە و دوایە، بوتە فەیلەسوف‌و هەم پزشك‌و هەم زانای نووسـەر و هەم بە پلەی قەشە گەری شاری ئەسکەندەرییە گەیشتوە.

---

١) جورجی زەیدان، مێژوی شارستانێتی، جزمی ٣، وەرگێراوەی فارسی لاپەرەی ٦٤.

شكو گومانی مێژو، سەبارەت بە یەحیا نەحوی

سەبارەت بە یەحیا نەحوی، چەشنە گومانێك لە مێژو دا هەیە. ئەوەی کە ئاشکرایە، پیاوێکی فیلسوف‌و ئوسقوف، لە دەورەی بەر لە ئیسلام دا بوە و هەر ئەوەیە، کە لە رەد کردنەوەی **ابرقلس** و **اَرَسطو** دا، بۆ بەرایی‌و پارێزگاری لە بنچینەو بنەرەتەکانی مەسیحییەت، کتێبی نووسیوە و **بوعلی** لە نامەی بەناوبانگی خۆی‌دا بۆ **ابوریحان بیرونی**، بە ناحەزی ناوی بردوە و پێی وایە کە ئەو کابرایە، نەك لە رووی بیروبروا، بەڵکە بۆ هەڵخەڵەتاندنی زۆر بەی خەڵکی مەسیحی، ئەو کتێبانەی نووسیوە.

لە لایەکی دیکەوە، **ابن الندیم**، لە کتێبی **الفهرست** دا، ناوی یەحیای بردوە کە دەگەڵ عومەر و عەمری عاس یەکتریان چاو پێ کەوتوە؛ بەبێ ئەوەی باسێکی لە کتێبخانەی ئەسکەندەرییە کردبێت. لە کتێبی باوەر پێ کراوی **«صوان الحکمة»** **ابوسلیمان منطقی** ئەنووسێ: ئەو لە زەمانی **عثمان** و **معاویە** دا، دیتراوە. کە وابوو، یان نەقڵی **ابن الندیم** و **ابوسلیمان منطقی** دروست نیە، یان ئەو کەسەی کە لەزەمانی عەمری عاس‌و معاویەدا بوە، یەحیا ناویکی دیکە بوە، بەبێ ئەوەی پیاوێکی سەرناسی وا بووبێت کە شەرح‌و درێژە وتاری لەسەر کتێبەکانی **اَرَسطو** نووسیبێت‌و قەشەی شاری ئەسکەندەرییە بێت.

دوورنیە ئەو کەسانەی چیروکی کتێبخانەی ئەسکەندەرییەیان دروست کردوە، لەو یەحیا ناوەی کە لەوتاری **ابن الندیم** و **ابوسلیمان منطقی** دا ناوبراوە، کەڵکیان وەرگرتبێ‌و داستانەکەیان پێك هێنابێ، بەبێ ئەوەی بروانن کە رەنگە دووکەس بەو ناوە بووبن. بگرە یەکێك بەوناوە، لە زەمانی عەمری عاس‌و عوسمان‌و معاویە. دا بوە، کە ناکرێ هەر هەمان ئوسقوفی فیلسوفی بەناوبانگی ئەسکەندەرییە بووبێت.

بە هەر حاڵ ئەوە ئاشکرایە، کە یەحیانەحوی ئەسکەندەرانی، فیلسوف‌و پزشك‌و شیکەرەوەی کتێبی ارسطو وقەشەی بەناوبانگی ئەسکەندەرییە، زەمانی عەمری عاس‌و معاویەی نەدیوە.

وتەی حاج خەلیفە

ئەمما حاج خەلیفە: ئەم پیاوە، لە سەتەکانی دوایین، یانێ سـەتەی یازدەهەمی کۆچـیدا ژیاوە. ناوبراو، کتێبناس‌و پیێرسـت نووسـە، نەك مێژو نووس. کتێبی بەناوبانگی ئەو «کشف‌الظنون»ە، کە فهرست واتە پیێرسـتی کتێبانەو لە هونەری نەوعی خویدا بایەخدارە. جوملەو کورتە وتەیەکی کەلەو ئـەگێرنەوە، دوو بەشـە، بەشی هەوەڵیان ئەمەیە کە:

«عەرەب لە سەرەتای ئیسلامدا، ئەو زانسـتانەی کە سـەرنجـی پیێ ئـەدا، سێبەش بوون: یەکەتی خوا، دەستووری ئایینی یەکان‌و سێهەم پزشکـی، کە بەر لەمەش شتێکیان لیێدەزانی و جگەلەوە، پیویستی شیان پێی بوو. بەڵام خـۆیان لە دەرەتەی زانسـتەکانی دیکـە، نەدەدا، چـونکە نەیان دەویسـت بەر لەمەی بناغەی ئیسلام قایم بێ، زانستەکانی بێگانە لە ناو خەڵکدا، پەرەبگرێ.

وتەی حاج خـەلیفـە تائێرە، وتەیەکی دروسـتە؛ ئێمە لە کتێبی (خـزمەتەکانی لەبەرانبەر یەکی ئیسلام وئێران)، بەشی خزمەتە کانی ئێران بەئیسلامدا، سەرەتاو چلۆنێتی پێشکەوت‌و سـەر کەوتنی زانسـتەکان‌مان لە ئیسـلامدا شـی کردۆتەوە، زانستەکانی ئیسلامی لە خـوێندنەوە، شـەریعـەت‌و ریێزمان‌را دەسـتی پیێکرد. لەهەوەڵەوە سەرنج بەزانستەکانی فەلسەفە یاطبیعی یا ریاضی نەدە درا، وردە وردە، بەو زانستانە سەرنجدرا.

بەشی دووهەمی وتەی حاج خەلیفە ئـەمەیە: «حـەتتا ئـەڵێن کە عەرەب، کاتی گرتنی شارەکان، هەر کتێبیکی کەوە دەستی کەوتبایە ئەی سووتاند».

ئەبینین کەحاجی خـەلیفـەش ـ هەرچـەند کە مێژو نووس نیە ـ نوکتە یەکی کە

کارزانی نەقڵو وتە، گێرە وە، لە کاری خۆیاندا لەبەر چاوی ئـەگرن، چـاوە دێری لیٚکردوە. نەی وتوە، کە عەرەب کاتی گرتنی شـارەکان، کتێبان ئـەسـووتێنن؛ کەبیٚتە بروا دەربرینی خـۆیو، دان بەوەی خـەڵك وتوویانە، ئـەڵێ: «وا ئەڵێن......».

شك لەمە دانیە، کە لەزەمانی حاج خەلیفە کە سەتەی یازدەهەم بوە، قسەیەکی ئاوا کراوە. چوار سەتە بوە، کە ئەم قسە ئەوترا و خودبەخودو سەتە بە سەتە، زیاتر ئەکەوتە سـەر زمانان. وەك ئـەمە وایە، کە ئێمە ئێسـتا بڵێین: وا ئـەڵێن..... و زۆریش ئەوترێ کە موسوڵمانانی سەرەتای ئیسلام، لە هەر جێگـەیەك کتێبێکیان دەس کەوتبایە، ئەیان سووتاند. ئـەگەر ئێمرۆ ئێمە قسـەیەکی وا بکـەین درۆمان نەکردوە؛ چونکە بیسـتمانو دیتمان لە زەمانی عبداللطیف و ابوالفَـرَجو قفـطی را، قسەیەکی وا دەس پیٚکراو، دوایەش درێژەی پیٚدرا.

کەوابوو حاج خـەلیفـە جگـە لەمەی وەك عبداللطیفو ئـەوانیتر، مەدرەكو بەڵگەیەکی ناو نەبردوە، شتێکی تازەی نەوتوە، ئەوەی لە زەمانی ئـەودا، کەوتوٚتە سەرزمانان، بەوشەی فعل مجهول عەرەبی (ویروی) واتە: وا ئەڵێن و بە نیشانەی باوەر پیٚ نەکردن هێناویەتە سەرکاغەز.

مقریزی

دوای عبداللطیف، تاقمێکـیتر عەینی وتەی ئـەویان لە کتێبەکانی خـۆیاندا هێناوەتە سەرکاغەز وچون ئاشکرایە سـەرچـاوەی نەقڵەکە ئـەچێتەوە سـەر عبداللطیف، شیاوی باس لیٚکردنو لێکۆڵینەوە نیە.

بۆ نموونە مقریزی، کتێبێکی سەبارەت بە مێژوی میسر نووسیوە، کە بە «خطط مقریزی» ناوبانگی رۆیشـتوە. ناوبراو لەو جێگـەیە، کەوەك مێژو نووسـێك باسـی گیرانی ئەسکەندەرییەی نووسـیوە، ناوێکـی لە کتێب سـووتان نەبردوە، بەڵام لەو جێگایە کە ئـەگاتە تاریفـی «عَمودالسّـاوی» کە عبداللطیف هەر وەك ئـەو، وتەی بەناوبانگی خـۆی لە ژێر تاریفـی ئـەو جێگـایە دا کوتوە، عەینی وتەی عبداللطیف وشە بە وشە، دووپاتە ئەکاتەوە؛ ئەمە بۆ خۆی نیشان ئەدا، کە مقریزی پچوکترین بروایەکی بەم نەقڵە نەبوە، دەنا بەلانی کەمەوە، دەگەڵ باسـی گیرانی ئەسکەندەرییە، ئـەی نووسـی، یان وشـەی «ویذکَر»یانی (وا ئـەڵێن)ی، لە

وتارەکەی دەر دەخستو نەی دە نووسی.

ابن خلدون و کتێب سووتانی ئێران

ئێستا نۆ بەی ئەمەیە کە لێکۆڵینەوەی وتەی ابن خلدون، کە سەبارەت بەکتێب سووتان لە ئێران باسی کردوە وچوارەمین بەڵگەیە، کە خوا لێ خۆشبوو دوکتور موعین بە نەقڵ لە پورداود، هێناویەتەوە، دەس پێ بکەین.

ئەگەر نەروانینە ئەسڵی وتاری ابن خلدون، و بە نەقڵی پورداود لە «یشتها»دا، کە خوا لێ خۆشبوو دوکتور موعین باسەکەی لەوێ دەر کێشاوە، باوەر بکەین، ئەبێ بڵێین ابن خلدون کە خۆی مێژو نووسەو دەگەڵ عبداللطیف کە هەرپزشکەو ویستوویە سەفەرنامە بنووسێ، یا ابوالفَرَج کە ئەویش پزشکە یا حاج خەلیفە، کە فهرست نووسە واتە پێرستی کتێبانی نووسیوە، و حەتتا دەگەڵ قفطی کە تاریخ الحکمای نووسیوە، ناکرێ هەڵیانسە نگێنین. ابن خلدون، هەرچەند لە ئاخرو ئوخری سەتەی هەشتەمو سەرەتاکانی سەتەی نۆهەمی کۆچیدا ژیاوە، و لە مێژو نووسانی سەتەی دووهەمو سێهەمو چوارەم نیە، کە بۆخۆی بتوانێ راستەو راست لە ریگەی مەبەست وەرگرتن لە خەڵك بەبێ ئەوەی بتوانێ بەڵگەی مەبەست بەرێتەوە سەرکتێبو کانگای رەسەن، شتی ئاوا قەدیمی بنووسێ بەڵام بەهۆی ئەمە، کە ناوبراو مێژو نووسێکی مێژوی گشتیەو جێگای بروایە، ئەگەر مەبەستێك بە چەشنێك بنووسێ کە برواو باوەری پتەوی ئەو راستەقینەی باسەکە نیشان بدات، ئەبێ بڵێین کە بەڵگەیەکی دەس کەوتوە، کە لانی کەم، بۆ ئەو جێگای باوەر پێکردن بوە؛ کەوایە وتەی ئەو هەرچەند قەولێکی تەواو روون کراوە نایەتە ژمارە، بەڵام ئەکرێ بە وتەیەکی «مُرسَل» و ناردراوە بناسرێ.

بەڵام ابن خلدون بروای خۆی دەر نەبریوە و بە شێوەی «فعل مجهول»، واتە کارێکی کە بەجێ هاتنی روون نیە، قسەی لێ کردوە؛ ئەویش وتاری خۆی بە «وَلَقَد یقال» واتە (بزانە ئاوا ئەڵێن) دەس پێ کردوە. یانێ وتەیەکی بێ‌پێز نەحەتتا کەم هێز (مُرسَل).

جگە لەمە، ابن خلدون لە سەرەتای قسەکەی چەند وشەی زیاد کردوە، کە پتر بۆتە هوی کەساسیو باوەر پێ نەکراوەیی باسەکە.

ناوبراو، دوای ئەوە بەپێی رواڵەتی کۆمەڵایەتی تایبەتی خۆی ـ کە جێگای

قبوولی خەڵکی دیکەنیە ـ وئەویش ئەمەیە: «لەهەر جێگـایەك کە مڵك وئـاوەدانی پەرەی سەند بێ، بمانەوێ یا نەمانەوێ زانسـتەکانی عەقڵی پەرە ئـەسـتێنن.» لەو وتانە، نەتیجە ئەگرێ: «لە ئێران کە مڵك وئاوەدانی پەرەی سـاند بوو، نە گونجـا وە، زانستەکانی عەقڵی پەرە نەستێنن.» ئەڵێ: وە بەو جۆرە ئەڵێن، کەئەم زانستانە لە لایەن ئێرانیانەوە بەیونان گەیشتوە، ئـەوکاتە کە ئـەسکـەندەر دارای کوشـتو بەسـەر وڵاتی «کەیانی» دا، دەسـەڵاتی پەیدا کردو کتێبەکانو زانسـتەکانی زۆرو بێژماری کەوتە دەسـت، هەر وەها، وەختێ وڵاتی ئێران بەهۆی عەرەبان گیرا، کتێبیکی زۆریان چاو پێکەوت **سَعدِ وَقّاص** نامەی بۆعومەر نووسی.....».

وەکوو ئێمە ئەزانین، ئەوەی کە ئەسکـەندەر کتێبانی لە ئێرانەوە بردبێتە یونانو دوای گیرانی ئێران بە دەستی ئەسکەندەر، یونانیان زانستەکانی تازەیان وە دەست کەوتبێت. مەبەستێکە کە هیچ مێژوێك ئـەوەی نەوتوە و هیچ بناغەو بنچینە یەکی نیە.

ئـاغای پورداود، لێرەدا دەغەڵیان فـەرموە؛ چـونکە بەشـی هەوەڵ کە بریتیە لە روون نەبوونی باسەکە «**ولقـد یقـال**» و هەر وەها، داســتانی دروســتکراوی گوێزتنەوەی کتێبانو زانستەکان لە ئێرانەوە بۆیونانی لابردوەو دەسـتی کردوە بە نەتیجەگیریو ئاکام وەرگرتن لە قسەکانی خۆی.

سەر چاوەی، باسە دروستکراوەکەی کتێب سووتانی ئێران

سەر چاوەی بەیتو باوێکی کە ابن‌خلدون ئیشارەی پیٚ کردوون، دەگەڵ بەدیهێنەرانی دەلەسەی کتێب سووتانی ئەسکەندەرییە، لە رواڵەت دا دوانن. باسە بڵاو کراوەکەی کتێب سووتانی ئەسکەندەرییە، مەسیحیەکان دروستیان کردوە، بۆئەوەی ئەم کارە خراپە، لە ملی خۆیان کە بەدیهێنەری ئەسڵی ئەون، دابرنن‌و بیخەنە سەرئەستۆی موسوڵمانان. بەڵام سەرچاوەی باس‌و خواسێکی کە ابن خلدون ئیشارەی پیٚ کردوون، لە رواڵەتا «شعوبیه[1]» کانن، ئەویش شعوبیانی ئەم

---

١) شعوبیه یا شعوبیان، کۆمەڵێك بوون کە زیاتریان ئێرانی بوون و دژی رەگەزپەرستی‌و خۆبەزل‌زانینی عەرەبەکانی دەورەی (بنی‌امیّه)، کە بە گەلەکانی غەیری عەرەبیان دەگوت (مَوالی) و کاروباری گرینگی وڵاتەکانی ئیسلامیان، بۆ خۆیان داگیرکردبوو و گەلەکانی تریان بەچاوی سووك تەماشادەکرد.

شعوبیەکان لە هەوەڵەوە، دژی رەگەزپەرستی خەباتیان دەس پیٚ‌کردو بە لەبەرچاوگرتنی (اِنّ **اکرمکم عندالله اتقیکم**) آیەی ١٣ سورەی **(حجرات)**، لە قورئانی پیرۆز، کە دە فەرمویٚ (چاکترینی ئیوە کەسێکە کە پاکترینی ئێوە بێت)، هەوڵیان ئەدا، چاکی‌وپاکی بکەنە هۆی سەرکەوتن‌و پێشکەوتن.

ئەو جووڵانەوە، لە زەمانی خەلیفەکانی عەبباسی‌را، دەستی پیٚ‌کراو تا رادەیەك بافیش‌و خۆبەزل‌زانینی عەرەبەکانی کەم کردەوە. بەڵام لە دوایی‌دا، شعوبیان بۆخۆیان رەگەز پەرستی‌و هەستی خۆ لە هەموو کەس چاکتریان، دەس پیٚ‌کرد. بەخۆدا هەڵکوتن‌و شانازی بەرابردوو، پاکتر نیشان‌دانی رەگەزی عەجەم بەسەر عەرەبدا، و عەیب‌وعار نیشان دان‌و سەروگویٚ کوتانی ئەوانیان، بە وتارو وشەی ناحەزو سووك، پەرەپیٚ‌دا. نووسەران‌و شاعیران، **مثالب العرب**، یان واتە: عەیب‌و شورەییەکانی عەرەبانیان نووسی‌و بڵاوکردەوە و ناوی چەندکەس لە شاعیران‌و نووسەرانی شعوبی

←

دواییه. ابن خلدون خویشی خاڵی له هەستی شعوبایەتی و دوژمنایەتی سەبارەت بەعەرەب نیه. شعوبیانی ئیرانی، دروشمیان ئەمه بوو: «هنر نزد ایرانیان است و بس». واته: «زانینو هونەر، هەر لای ئێرانیانەو تەواو».

له رواڵەتی وتەی **ابن خلدون**، ئەکرێ ئەمه تێبگەین، که ویستویه بڵێ «تەواوی زانستەکانی یونان هی ئێرانه»؛ له حاڵێکا ئەزانین که ئەسکەندەر له زەمانی **ئەرَسطودا** هێرشی بۆئێران هێناوه و شارستانێتی یونان لەو کاتەدا، لەپلەی بەرزی پشکوتنو گەشانەوه دا بوه.

مەبەستی دیکه ئەمەیه، که ئەوەی تائێستا له **ابن خلدون** گێراویانەتەوه، له سەرەتای نووسراوەی ئەوه، که کتێبێکه فەلسەفیو کۆمەڵایەتی. هێشتا نەمان دیوه، که ئەم مەبەسته، کەسێك له مێژوه نوسراوەی کەی ئەو بەناوی **«العبرو دیوان المبتدأ والخبر»** گێرابیەتەوه. **ابن خلدون** ئەگەر بۆ ئەم چیرۆکه بایەخی مێژویی لەبەر چاو بگرتایه، دەبوو لەودا، بێ گێرابایەوه.

بەداخەوه مێژوی **ابن خلدون** له ئیختیارم دانیه، بەڵام ئەگەر شتێکی (سەبارەت بەم مەبەسته)ی تێدا بوویایه، زۆر دوور بوو که له دەس زیرەكو رەندان دەر بچووبایه؛ ئەگەر مەبەستێکیوا، له مێژوکەی **ابن خلدون** دا بوویایه، لەویان باس دەگێراوه، نەك له سەرەتاکەی. دەبێ بروانرێته عەینی مێژوی **ابن خلدون** دا.

←

ئەمانەن متوکل له هاودەمانی متوکل خەلیفەی عەبباسی، بشّار بن‌برد طخارستانی، ابوعثمان سعیدبن حمید،؛ له نەجیبزادەکانی: ئێرانی نووسەری کتێبی **انتصاف العجم من عرب و فضل‌العجم علی العرب و افتخارها** میثم بن العدی هاوزەمانی منصورو مەهدیو هادیو هارون، خاوەنی کتێبی «المثالب الصفیر، کتێبی المثالب الکبیر، کتیبی مثالب ربیعه، اخبار الفرس».

وەهی دیکەیان وەك: سهل بن هارونی دەشت میشانی هاوزەمانی مأمونو سەرۆکی بیت‌الحکمه، که چەندکتێبی له بارەی کاره ناحەزەکانی عەرەبدا، نووسیوه. علاّن شعوبی، خاوەنی **المیدن فی المثالب**، معمّربن المثنی دانەری کتێبی لصوص العرب و فضائل الفرس، لێ هەڵکەوتوەو له سەتەی دووەم تا سەتەی چوارەمی کۆچی به توندی خەریکی شانازی کردن به رابردوی خۆیانو سووكو چروك نیشان دانی عەرەب بوون.

کورتەیەك له فەرهەنگی موعین، جزمی ٥، ئەعلام، لاپەرەی ٩٠٤ چاپی سێهەم، ١٣٥٦ هەتاوی.

وه کەمێك له دایره المعارفی فارسی (دوکتور غولامحسین سەفا) جزمی دووەم، بەشی یەکەم، لاپەرەی ١٤٧٨.

«وەرگێر»

نیشانە ڕواڵەتیەکان بۆ درۆ بوونی مەبەستەکە

لەبارەی کتێبخانەی ئەسکەندەرییە، سەرەڕای نەبوونی سەرچاوە وجگـە لەوەی باسگێرە وەکان بە چەشنی کاری نادیاری (فِعل مجهول)، کە نیشانەی بیٚباوەری خۆیانە سـەبارەت بەمەبەسـتە کە، باسـەکەیان گێراوەتەوە. لیزگە نیشـانەیەکی ڕواڵەتیش بۆ درۆ بوونی کارە ساتەکە هەبوو، یەکێك لەوان ئەمەیە مێژو ئەڵیٚ:

«ئەم کتێبخانە، لە سەتەکانی پێش ئیسلامەرا، لەناو چوە».

سەبارەت بەکتێب سـووتانی ئێرانیش هێندێك بەڵگـەی ڕواڵەتی هەیە، یەکیان ئـەمەیە کە، هەر لە بنەرەتا مێژو، بوونی کتێبخـانەیەکی لە ئێران‌دا باس نەکردوە. بەپێچەوانەی کتێبخانەی ئەسکەندەرییە کە بوونی کتێبخانەیەکی بەم چـەشنە، لە ساڵەکانی نێوان سیٚ سەتە، بەر لە دایك بوونی حەزرەتی عیسا، تا نزیکـەی چـوار سەتە دوای زایینی، مێژو لەسـەری سـوورە وبوە. ئـەگەر لە ئێرانیش کتێبخـانە بونایە کە ئەگەر سووتاند نیشیان باسی لیٚ نەکرابا، بەلانی کەم بوونی کتێبخانەکە باسی لیٚ دەکرا. ئەزانین بەتایبەت بەهۆی ئەمە، بەسـەر هاتە کانی ئێران‌و مێژوی ئیران، زیاتر لە هەر جێگـایەکی دیکـە لە مێژوی ئیسـلامی دا، بەهۆی خـودی ئێرانیان نووسراوەو ڕاگیراوە.

دیسان بەهۆی ئەمە، لە ئێران‌دا کارەساتی ئاوا تایبەتی ڕوویان داوەو حاڵەتێکی وەهایان بەدی هێناوە، کە ئەگەر کتێب سـووتان لە ئێران‌دا ڕووی بدایە، هیچ لیی ڕانەدە وەستان‌و دەس بەجیٚ ئـەیان نووسـی‌و ڕایان ئـەگرت‌و زۆریش بەئێشـتیا و تین‌و تایبەت، ئەو کارەیان ئەکرد و هۆو هەلێکی بۆ ئـەو کارە هەڵکـەوتبوو، پەیدا بوونی شـعوبیە بوو. شـعوبیگەری هەرچـەند لە هەوەڵەوە، شـۆڕشێکی پاکی

ئیسـلامی، داخـوازی داد پەر وەری‌و دژی جیاوازی دانان‌و زۆرەملەی رەگەزێك بەسـەر رەگەزێکـی دیکـەدا بوو؛ بەڵام لە دواییدا گۆرا، بەجـووڵانە وەیەکی رەگەز پەرستانەی دژی عەرەب. ئێرانیانی شعوبی مەبەست، زۆر کتێبیان سـەبارەت بە (مثالب العَرَب) واتە: ناحـەزنیشـان دانی کردەوەی عەرەبەکان نووسـی‌و لەهەر جێگـەیەك تۆسکـاڵە رەخنەیەکیان لە عەرەب دەدیتەوە، زۆر بە تین‌و تانەو تیزو لۆمەوە، نووسیان‌و بڵاویان کردەوە. ئـەگەر لە کەڵین‌و قـوژبنی مێژو دا، تۆسکـاڵە شتێ کیان بدوزیایەوە، لە سیرتا پیواز، لێی رانە دەوەستان.

ئەگەر عەرەب عەیبێکی ئاوا گەورەی بوبایەو کتێبخانەی ئاگر بدابایە، بە تایبەت کتێبخانەی ئێران، حەستەم بوەو نەئـەگونجـا شـعوبیان، کە لەسـەتەی دووەمی کۆچـیرا، کاریان بەرەو سـەر رویشـتبوو وعەبباسـیەکان بە گوێرەی دوژمنایەتی دەگەڵ بەنی ئومەییەو هەسـتی دژی عەرەب کەبوویان بە شـعوبیەکان پەروباڵیان ئەدا، سەبارەت بە کتێب سووتانی عەرەبەکان بێدەنگ‌و کرومات دا بنیشن، بەڵکـە زۆریشان لەسەر زیاد دەکردو هەراو قریوەیان وەرێ دەخست؛ لە حـالێکا شـعوبیان ئەو کارەیان نەکردو ئەمە بۆخۆی بەڵگە یەکی پتەوە بۆ ئەوەی دەرکەوێ، چیروکی کتێب سووتانی ئێران خەیاڵیە.

کورتەی وتار

وتاری ئێمە سەبارەت بەکتێب سووتانی ئێران و ئەسکەندەرییە، دوایی هات. کورتەی وتار بوو بە ئەمەکە: تا سەتەی حەوتەمی کۆچی، یانێ تانزیکەی شەش سەت ساڵ دوای گیرانی ئێران و میسر، لە هیچ بەڵگەیەك، چ ئیسلامی و چ غیرئیسلامی، باسێك لە کتێب سووتان - بەهۆی موسوڵمانان - نیە.

بۆ یەکەم جار لە سەتەی حەوتەمدا، ئەم مەبەستە دێتەدی. کەسانێکی بە دیهێنەرن.

یەکەم - هیچ بەڵگەو سەرچاوەیەکیان نیشان نداوە و بەراستی باسگێرانەوە کەیان بایەخ و باوەر پێکراوەیی مێژویی نیەو ئەگەر جگە لەو کەمایەسیە، هیچ ناتەواوی دیکەشی نەبایە، بۆ بێ بایەخی وتەکەیان هەر ئەمە بەس بوو.

دووەم - تەواوی ئەوانە جگە لە ابوالفرج و قفطی، بەیت و باوو باسێکی سەرزمانی خەڵکیان گێراوەتەوە نەك بەسەر هاتێکی راستەقینەیان نووسی بێت. لەرواڵەتی قسە گێرانەوە ویاسای باس وەرگرتنی مێژوییدا، هەر وەختێك باسگێروە، لەجیاتی ئەوەی عەینی بەسەر هاتەکە بگێرێتەوە، «وتەی سەر زمانان» بنووسێتەوە، یانی لە جیاتی ئەوە بڵێ: شتێکی ئاوا رووی‌دا، بنووسێ: «ئەڵێن شتێکی‌وا، رووی داوە»؛ نیشانەی ئەمەیە، کە حەتتا وێژەریا نووسەر، بۆخۆی بروای بەرووودانی ئەو بەسەرهاتە نیە.

سێهەم - باسە گێردراوە کانی سەتەی حەوتەم، کەریشەو کانگای باسەکانن، یانی باسگێرەوەیی **عبداللطیف و ابوالفَرَج**، لە ناوە رۆکدا بریتین لە دەلەسەو درۆی ئاشکرا، کە ئەمەش بەڵگەی بێ بایەخی ئەوانە.

جگە لە تەواوی ئـەمانە، چ لەبارەی ئێران‌و چ سـەبارەت بە ئـەسکـــەندەرییە، نیشانەی رواڵەتی (قـــرائن خـــارجی) هەیە، کە ئـــەگەر نەبوونی‌و کە مایەســـی بەڵگەیی‌و ناوە رۆکیشیان نەبایە، ئەو رواڵەتی راستەقینانە، وتەی ئەوانی لە بایەخ‌و باوەر پێکراوەیی ئەخست.

تكای لیٚ بوردن له خزمەت خوێنەران، سەبارەت بە درێژەدانی وتار

رەنگە بۆ خوێنەری بەریز، ئەم بروایە بێتەدی، کە سەبارەت بەم مەبەستە، بەدرێژە قسەم کرد بیٚو لە کاری لێکوٚلینەوە دا، زۆری لەسەر رۆیشتبمو هەر ئەم کورتە باسەم توٚزێك درێژ بکردایەوە، ئیتر بەس بوو.

دان بەمە ئەدەم کە ئەگەر چیروکی کتێب سووتان، تەنیا بەناوی تاقەروو داوەیەکی مێژویی لە ریبازی لێکوٚلینەوە دا، بکریٚ لێك بدرێتەوە، ئیتر نیازی بەم هەموو لەسەر رۆیشتنە نیە. بەلاٚم خوێنەری بەرێز ئەبیٚ بروانی، کە ئەم داستانەیان لە جاغزی لێکوٚلینەوە و لە باری لێکدانە وەی زانستی دەرخستوەو «سوژە»یەکیان بۆ تەبلیغاتو هەلخەلە تاندنی خەلٚك لیٚ دروست کردوە. بۆ لێکوٚلە رانی بیٚ لایەن، چ موسولٚمانو چ غەیری موسولٚمان، بیٚپایەو بیٚمایە بوونی ئەم ئەفسانەیە، سوورو روونو ئاشکرایە، بەلاٚم کوٚمەلاٚنێکی کە بە چەشنێك قازانجی خوٚیان لە بەگویٚ گەیاندنی ئەم چیروٚکە ئەبینن، دەست هەلٚناگرن؛ تەقەلا ئەکەن لە رێگەکانی جوٚر بەجوٚر، ئەم داستانە بکەنە هوٚی راگەیاندن. بەگویٚ گەیاندنی کتێب سووتاندن لە ئێرانو لە ئەسکەندەرییە، وردە وردە، بە چەشنی یەك «دەستوور» و «یەك شێوەی پەلامار» دەرهاتوە.

شبلی نعمان لە کتێبیلکەی «کتێبخانەی ئەسکەندەرییە» دا ئەلٚیٚ:

لێکوٚلەرانی بەناوبانگی ئوروپایی وەکوو: **گیبون، کارلیل، گدفری، هکتور، رنان، سیدلو** و هی دیکە، زوٚر بەی ئەو باسە هیچو پووچانەیان ـ کە سەبارەت بەئیسلامو موسولٚمانان بلاٚو کراونەوە ـ بەناراستو بیٚ بناغە زانیوەو روونو ئاشکرا، ئەمانەیان داونەتە دواوەو، وەدروٚیان خستوونەوە. بەلاٚم لە نووسراوەکانو

وتەی سەر زمانی زۆر بەی خـەڵك دا، هێشـتا هەر ماون‌و ئـەبێ بزانین لەناو ئـەو باسە بڵاو کراوانە کەوتمان، یەکیان باسی سووتاندنی کتێبخانەی ئەسکـەندەرییە، یە. ئوروپا ئەم کارە ساتە (خەیاڵیەی) بەدەنگێکی سەیرو ئاهەنگێکـی سـامهێنەر، بڵاو کردوٚتەوە کە بەراستی سەر سـوور هێنەرە. کتێبەکانی مێژو، چیروٚك، ئـایین، مەنتیق، فەلسەفە، وهی وەك ئەوانە، هیچ‌کام لە نیشانەی ئەو مەبەستە، بەتاڵ‌نین (بوٚ ئەمەی ئەم چیروٚکە لە بیری خەڵك‌دا، ئاوێتە بکرێ لەهەر چـەشـنە کتێبێك‌دا، بەبیانووی کەوە، ئەم باسەیان تی پەستاوتوە، تا دەگاتە کتێبی فەلسەفەو مەنتیق).

حەتتا ساڵێك لە ئازمون‌و تاقیکردنەوەی ساڵانەی «اونیورسیتە»ی کەلکـەتەی هیند (کە لە ژێر چـاوەدێری ئینگلیسـیەکان دا، بوو) لە کاغەزی پرسـیاری‌دا، بوٚ «منطق» کە چەند هەزار نوسخەی لێ چـاپ‌کرا بوو، هەڵدان‌و زانینی مەتەڵوٚکەی خوارەوەیان پرسیار کردبوو.

ئەگەر کتێبەکان دەگەڵ قـورئان یەك دەگرنەوە پێویسـتیەك بەوان نیەو ئـەگەر یەك ناگرنەوە هەموویان بسووتێنە[1].

شـبلی نەعمان لە دوایی دا، ئـەو پرسـیارە دێنێتە پێش کە، چ سـیاسەتێك لە کارایە؟ ئایا ئەمە، هاودەردی‌و د.لسوٚزیە، سەبارەت بەو کتێبانەی ئەڵێن سووتاون، یا هەست‌و ویستێکی دیکە لە کاردایە؟.

ئەگەر دڵ پێ سووتانە بوٚچـی سـەبارەت بەو کتێب سـووتانەی ئـاشکراترو زوٚر گرینگتر، کە لەگیرانی «اندلس» (ئـەسپانیا) و شـەرەکانی سـەلیبی‌دا، بەهوٚی خودی مەسیحیەکان بەدی‌هات هیچ کاتێك دڵسوٚزی ناکرێ؟!.

شبلی بوٚ خوٚی بەم چەشنە لە وەڵام دا ئەڵێ کە: هوٚی ئەسـڵی ئـەمەیە کە ئـەم کتێبخانە، مەسـیحیەکان بوٚ خـوٚیان بەر لە ئیسـلام لە ناویان بردو ئێسـتا بەراگەیاندن‌و بەگوێ گەیاندنی زوٚرە وە، وا نیشـان ئـەدەن کە ئـەم کتێبخـانە، موسوڵمانان لەناویان بردوە، نەك بوٚ خوٚیان. مەبەستی راستەقینە، داپوٚشانی رووی گوناحی خوٚیانە.

عیللەت‌و هوٚیەکی کە شبلی ناوی ئـەبا، یەکێکـە لەو عیللەتانەی مەبەسـتەکە، کەتەنیا لەبارەی کتێبخانەی ئەسکەندەرییە وە راست ئەگەرێ، چەند هوٚیەکی دیکە

١) شبلی نەعمان، کتێبخانەی ئەسکەندەرییە، لاپەرەی ٦.

لە کاردایە. مەسئەلەی ئەسڵی ئیستعمارە. ئیستعماری سیاسیو ئابووری، ئەو کاتە سەر ئەکەوێ کە لە ئیستعماری فەرهەنگیدا، سەرکەوێت. بێ بڕواکردنی خەڵك سەبارەت بە فەرهەنگی خۆیان، شەرتی ئەسڵی ئەم سەرکەوتنەیە.

داگیر کەر بەوردی لێی حاڵی بوە وتاقی کردۆتەوە کە، فەرهەنگێکی گەلی موسوڵمان پاڵیان پێوە داوەو بیرو بڕوایەکی پێی ئەنازن، فەرهەنگو ئیدئۆلۆژی ئیسلامییە و ئەوی دی هەمووی قسەنو لە چوار دیواری ڕۆنیشتنو قسەکردن (کۆنفرانسەکانو جێژن گرتنەکانو کۆنگەرەکانو سێمینارەکان) تێ ناپەڕێ و ناچێتە ناو کۆمەڵ. بەس کە وایە ئەبێ خەڵك لەو بیرەو لەو ئیمانەو لەو باوەڕە و لەو دڵپاکیەو جوانبینیە، بەتاڵو حەتاڵ بکەن تائامادە بکرێن بۆ ئەوەی وێنەی غەربیەکان بن.

بۆ بەد گومانکردنی خەڵك بە فەرهەنگو بیرو بڕواو پەیام هێنەرانی ئەوانە، کامشت لەمە چاکترە، کە بەنەسلو بەرەی نوێ وانیشان بدەن کە، ئەو کەسانەی ئێوە خەیاڵ ئەکەن نەجاتو ڕزگاری خەڵكو پێشەوایی نەوعی بەشەریان بۆ بەختەوەری پێ ئەسپێردراوە و بەم ناوە هەڵمەتیان بردە سەر وڵاتە کانی دیکەو حکومەتانیان ڕووخاند، بۆخۆیان پەلە وەرانە ترین کاریان کردوەو ئەمەش وێنە ونموونەی.

بەم هۆیەوە خوێنەری بەڕێز، سەر سوور نامێنێ کە بەبڕوای کۆری تاقی کردنەوەی ساڵیانەی **ئونیورسیتەی** هیند، کە بەهۆی ئینگلیسیەکان بەڕێوە دەبرا، بۆ هەڵدانی مەتەڵۆکەی منطق پرسیارێك نەدەبیندرا، جگە لە وتارە دروستکراوە کەی (فەرمانی کتێب سووتاندن) و بۆ نووسەرێکی ئێرانیش کە سەرەتای فەلسەفەی بۆ پلەی شەشەمی ناوەندی نووسیوە و هەر ساڵەی دەیان هەزار نوسخە لەو چاپ ئەکرێو ئەدرێتە دەس قوتابیانی بێخەبەری سادە دڵو سافیلکەی ئێرانی، لەو جێگایەدا، کە لەبارەی **«قیاس استثنائی»** (واتە لێك دانەوەو بردنەوە سەریەکی دوو مەبەستی هەڵکە وتوو) لە منطقدا، باس ئەکرێ، نوو سەر سەرەرای بیرکردنەوەو زۆرهێنان بۆمێشکی هیچ پرسیارێکی دیکەی بە بیردانە هاتوە جگە لە هەمان پرسیارەکەی پرسیار کەرانی ئینگلیسی، لە **ئونیورسیتەی** کەلکەتە کردویانەو ناچار بوە مەبەستەکە بەم چەشنە دا بمەزرێنی: ئەگونجێ بردنەوە سەریەکی هەڵکەو توو **(قیاس استثنائی)** لە یەك کاتا، لێك جیاو بە

یەکەوە نووساو، یانیٚ تیٚکەڵ بیٚت: ویٚنەی ئەم چەشنە قیاسە وتەی بەناوبانگی پیٚشەوای عەرەبە کە وەختیٚ ویستی عیللەتو هۆ بۆ سووتاندنی کتیٚبخانەی ساسانیان بدوزیٚتەوە و بە کاریٚکی شیاو نیشان بدات، بەم جۆرەی دەلیل هیٚناوە:

ئەم کتیٚبانە، یا دەگەڵ قورئان یەکیٚکن یا دژی ئەون، ئەگەر یەکن بوونیان شتیٚکی زیادییە، ئەگەر دژی ئەون هەر بەو چەشنە کەزیادین زیانباریشن وهەر شتیٚکی زیادیو زیانبار بیٚت ئەبیٚ لە ناوچیٚت. کەوایە لەهەر حاڵا، ئەم کتیٚبانە ئەبیٚ ئاگر دریٚن[1].

چەند ساڵ لەمەو بەر، لە موئەسسەی ئیسلامی حوسینیەی ئیرشاد، دوو وتارم بڵاو کردەوە؛ کەناوەکەی **«کتیٚب سووتانی ئەسکەندەرییە»** بوو و بیٚبناغە بوونو درۆ بوونی ئەم باسەم روون کردەوە. لە بیرمە کە دوای تەواو بوونی ئەو وتارانە، لە لایەن موسوڵمانیٚکی پاکیلکە نامەیەکم پیٚ گەیشت بەم ناوە رۆك ومانایە: کە تۆ بۆ دەتەویٚ درۆ بوونی ئەم روو داوە، بەخەڵك گویٚ بیست بکەی!؟ لیٚی گەریٚ، ئەگەر درۆشە، با خەڵك بیڵیٚن چونکە درۆیەکە بۆ مەسڵەحەتو بەگویٚ گەیاندنیٚکە دژی عومەری کوری خەتتابو عەمری کوری عاس.

ئەم موسوڵمانە پاکیلکە خەیاڵی کردبوو، کە ئەم هەموو شەیپوور و کەرەنایە، کە لە ئوروپا را هەتا هیندی پر کردوە؛ ئەم هەموو کتیٚبە لەبارەیدا ئەنووسنو چیرۆکی بۆ دروست ئەکەنو بۆ ئەمەی راستو حەتمی بیٚتە بەرچاو، لە کتیٚبەکانی فەلسەفەو مەنتیقو پرسیاری ئیمتحانیدا، ئەی نووسن، بۆخاتری هەستی دوژمنایەتی سەبارەت بە عومەر یا دُری عەمری کوری عاسە، یان بۆ نزیك بوونەوەی خۆیان بۆ لای خوا و بۆ خزمەت کردن بە جیهانی شیعەو ئابروو بردنی غەیری ئەوانە. ئەم جۆرە کەسانە، نازانن کە مەبەست لە هیٚنانە پیٚشی ئەم چەشنە باسە، مەسئەلەی ئیسلامە نەك شتیٚکیتر؛ نازانن کە لە دنیای ئەمرۆدا، چەکی کار لیٚهاتوو دژی یەك دینو یەك ئایین باسە کانی کەلامیو دەلیل هیٚنانەوەی مەنتقی زەینیو بیراوەری نیە، لە دنیای ئەمرۆدا، شیٚوەی توش هاتنی بروا پیٚکەرانی ئایینیٚك لە میٚژو دا، دەگەڵ ئاکارو دیمەنی فەرهەنگو شارستانیٚتی دیکە، کار لیٚ هاتووترین چەکە، بە قازانج یادژی ئەو ئایینەو ئەودینە.

تەواو

---

١) دوکتور عەلی ئەکبەر سیاسی **(مبانی فلسفه)** لاپەرەی ٢٥٤.

گوڵچینێك له كتێبی ژیاننامەی حەزرەتی عومەر، سـەبارەت بە كتیب سووتان

سەبارەت بە روون كردنەوەی ئەم مەبەستە، كە كتێبخـانەی ئـەسكـەندەرییە بەهۆی خودی مەسـیحیەكان ـ بە درێژایی مێژو ـ لەچـەند كەڕەت دا ئـاگر دراوەو لەناو چوە، ئاغای «باقر قائم‌مقـامی» لە كتێبی: *ژیانی ئـایینی و سـیاسی عومەری كوڕی خەتتاب*، لەژێر لاپەرەكانی ٩٦ تا ١٠١ بەشی پازدەهەم، تارێكی بەڵگەدارو ڕوونكەرەوەی هەیە.

هەر وەك لە سـەرە تاكەی ئـەم كتێبەدا نووسـراوە: «الكسـاندر مازاس» نووسەری بەناوبانگی فەرانسـەوی، كتێبێكـی بەناوی *ناو دارانی رۆژهەڵات* هەیە، كە جزمی یەكەمی ئەوكتێبە، سەبارەتە بە چلۆنایەتی ژیانی حەزرەتی پیغمبەر(ص) و حەزرەتی عومەر و مەئمون‌و سەلاحەددینی ئەییوبی.

ئاغای قایم مقامی، ژیاننامەی حەزرەتی عومەری بە فارسی وەرگێراوەتەوە و لە رێبەندانی ساڵی ١٣١٩ ی كۆچی هەتاوی‌دا لە شركەتی چـاپی كتێب، چـاپخانەی بەهار، بڵاوی كردوّتەوە.

ئاغای قائم‌مقامی ئەنووسیّ: «لەو كاتەوە كە «بطالسە»بەسەر ئەسكـەندەرییەدا زاڵ بوون، شاری ئەسكەندەرییە، بوو بە كانگەی زانست‌و كتیبخـانەیەكی گەورە ـ كە ژومارەی كتێبەكانی بە حـەوتسـەت هەزار دەگەیشـت ـ لەوی‌دا پێك هات. لەساڵی ٤٧ ی بەر لە زایین كە لەسەر ـ پاشـایەتی میسـر لە نێوان «كلئـوپاتر» و «بطلمیوس»ی سێزدەهەم بووبە شەڕ «ژولیوس سـزار» بەلایەنگـری كلئـوپاتر، هاتە میسر و شاری ئـەسكـەندەرییەی گەمارۆدا. بطلمیوس پەنای بردە كۆشكـی پاشایەتی، بۆ ئەوەی دەری پەرێنن، دەورو بەری كۆشكەكەیان ئاور تێبەر داو ئاور

گەیشتە کتێبخانەی ئـەسکـەندەرییەش و تەواو ـ یالانی کەم ـ بەشـی زۆری ئـەو کتێبخانەی سووتاند.

ئەم بەسەر هاتە، «قەیسەر» و «سیسرون» (شیشرون) و هەر وەها «تیت‌لیو» (طیطس لیفیس) ومێژو نووسەکانی دیکەی هاو زەمانی ژولیوس سزار نووسیویانە و فیلسوفی بەناوبانگی رووم «سنگ» (سنکا)ش، دوای سـەتەیەك کەلەو رووداوە گوزەرا وە، گێراویەتەوە، بە چەشنێکیوا، کەئەو بەسـەر هاتە، ناکرێ حـاشای لێ بکرێ.

دوای ئـەوە، دەورەی «ژولیوس سـزار» بە ئـاخر گەیشـتو «مارك آنتوان» (مرقص ینذونیس) وڵاتی میسـری داگیر کرد، گیرۆ دەی ئـەوینی «کلئـوپاتر» بوو ونزیکەی ساڵی چلی (٤٠) بەر لەزایین، تەواوی ئـەو کتێبانەی کە لە کتێبخـانەی پاشاکانی برجو (پرگام) ـ لە ئاسیای پچووك ـ بوو، پێشکەشی کرد بە کتێبخـانەی ئەسکەندەرییە.

ژمارەی ئەم کتێبانە، دەگەیشتە دووسەت هەزار و بوونی ئـەو کتێبانە، هێندێك لە رەونەق وبرەوی کتێبخـانەی ئـەسکـەندەرییەی زیاد کردەوە ودوایەش، زۆر لە کتێبە نووسراوەکانی پیاوە هەڵکەوتوە کانی رووم ویونان، بەم کتێبخانە پێشکـەش کرا.

کاتێ ئایینی مەسیح هاتە وڵاتی میسرەوە، زانستو ثَنوێت (باوەری بەدووخـوا) لەگەڵ زانستو شـەریعـەتی مەسـیحییەت، بەرەنگـاری یەك بوون وفێرگە کانو ماموستاکانی مەسیحی ـ بەنهێنی ـ دەگەڵ زانستو زانینی قەدیم، دەستیان کرد بە دوژمنایەتیو بەر بەرەکانی.

چون ئیمپراتورەکانی رووم، ئایینی مەسیحیان قبوڵ کردو ئەودینە بوو بە ئایینی رەسمی دەوڵەتی رووم، زانسـتو زانینی ئـایینی زەمانی پێشـوو باوەری بەدوخـوا، کەوتە دوا هەناسەی مردنو رفحـەکانی کتێبخـانەی ئـەسکـەندەرییە، لە کتێبە نووسراوەکانی زانایانی مەسیحیو کتێبەکانی ئایینی ئاخندران.

«تئـودوزی یەکەم» (تادوسـیس) (٣٧٨-٣٩٥) ئیمپراتوری رووم، لە ئـایینی مەسیح دا، زۆر دڵسـۆزو سـەختگیر بوو. ئـەمری کرد تا تەواوی پەرسـتشگاکانو فێرگەکانی بوتپەرسـتەکان تێك دەنو هەتا دەتوانن لە ناویان بەرنو بە تایبەت کۆشکی «سرابیس» ـ کە لە ئەسکەندەرییە دا بوو ـ و کتێبخانەی ئەسکەندەرییە ـ

که بەهۆی سووتان‌و رووخـانی کۆشکـەکانی «بطالسـە»ی قـەدیم راگوێز رابوونە ئەوێ - خاپوورکراو ئەوەی لە کتێبخانەی ئـەسکـەندەرییە مابۆوە، بەم هۆیەوە لە ناو چوو.

لە ساڵێ ٤١٥ی زایینی، فـەرماندەی بەناوبانگـی ئـەسکـەندەرییە، بەناوی «کیرلس‌ی گەورە» - کە لە ئـایینی مەسـیح دا لایەنگـرێکی سـەختگیر بوو - بە دوژمنایەتی دەگەڵ «هیپاتی» - ئافرەتی فەلسـەفـەزانی ئـەو زەمانە - ئـەو کتێبە فەلسەفیانە، کە لە دەورەی پێشو مابوونەوە، ئاگردران‌و «هیپاتی» بۆ خۆیشی کوژ را (٣٧٠-٤١٥).

لە ساڵی ٥٢٩ ئیمپراتوری بە ناوبانگی رووم «ژوستی نین» وای بەباش زانی تەواوی فێرگەکانی فەلسەفەی قـەدیم لەناو چـێ وبریاری دا، تا دەرگای فێرگەی بوت پەرستەکان ببەستن. ئـەم فێرگەیە، تەنیا مەدرەسـەیەك بوو کە لە چـەشـنی فێرگەی بوتپەرەسـتەکان مابۆ وە. وا بە بەسـتنی ئـەو مەدرەسـەیە، کتێبە نووسـراوەکانی زانایانی دەورەی دوو خـوایی، لە واڵاتی ئیمپراتوری رووم، لەبەین چون؛ بەجۆرێکی وا کە نازانین ئایا بەراستی لەکاتی پەلاماری عەرەب، کتێبخانەی ئەسکەندەرییە، خاوەنی کتێبانی فەلسەفـە بوە یا خیر ولە *دایرةالمعارف*ی بەریتانیا بەم باسە ئیشارە کراوە. کەوابو، ئـەوەی «ابوالفـرج» سـەبارەت بە سـووتاندنی کتیبخانەی ئەسکەندەرییە، بەدەستی عەرەبان نووسیویە، هەڵەو دەلە سەیەك زیاتر نیە. چـونکە کتێبخـانەی ناوبراو، دوای ئـەو سـووتمانەی کەپێی گەیوەو دوای ئاگرێکی کە بە فـەرمانی «تئـودور» تێی بەر دراوە، خـاوەنی ئـەوەندە کتێب نەبوە کەشیاوی باس‌لێ کردن بێت.

ئەم باسـە درۆیە لە کتێبی پێشـینیانی عەرەب‌و رووم دا، باسـی نەکراوە و تەنیا مێژو نووسێك شەش سەت سـاڵ دوای گیرانی میسـر، لە خـۆرا، نووسـیوە و گەورەی کردۆتەوە، و هەرای سـاز کر دوە!! و لە حـاڵێکا وڵاتی میسـر خـاوەنی مێژوە، باسی ناوبراو لە مێژوەکانی ئەوێ‌دا نابیندرێ.

«بطلر» لە ریشەوە ئەو باسـەی لێك داوەتەوەو وتویە: «شـك بۆ ئـەوە ناچـێ عەرەبەکان کتێبخانەی ئـەسکـەندەرییە یان سـووتاندبێت؛ چـونکە عەرەبان یازدە مانگ دوای زاڵ بوون بەسـەر ئـەسکـەندەرییەدا هاتنە نێو شـارەکە ولە بریاری ئاشتی‌دا نووسراوە کە روومیان ئـەتوانن ئـەوەی هەیانە لە ئـەسکـەندەرییە رای

گوێزن و له تەواوی ئەو یازده مانگه دا، ڕێگای دەریا کرابۆوه. کەوا بوو، ئەگەر له کتێبخـانەی ئـەسکـەندەرییەدا، کتێبی زانســـتی بۆ بایه، بەیەقین ڕوومیان لەگەڵ خۆیان ئەیان برده دەرەوه».

بۆ ئـــاگاداری زیاتر، بروانرێته کتێبێکـــی که «شـــبلی نعمان» ســـەبارەت به کتێبخانەی ئەسکەندەرییه نوسیویەو بەهۆی ئاغای «فخرداعی» به فارسی وەرگێر دراوەتەوه.

تەواو